

על שובל העירוניות בתכנון של ערד, עיר הבשור וכרמיאל, בתחילת שנות השישים

הדס שדר

הפקולטה לארכיטקטורה, הטכניון, והמחלקה לארכיטקטורה במרכז האקדמי ויצו חיפה
(hadass2@013.net)

שלוש ערים חדשות תוכננו בתחילת שנות השישים: ערד, עיר הבשור וכרמיאל. הערים נבדלו בתפיסת העירוניות שלהן. הן ביקשו לייצר בתחומן "חווייה עירונית", בניגוד לערים החדשות הקודמות, שהיו אנטי עירוניות במהותן. באמצעות כלים של ניתוח התוכן המילולי בדברי המתכננים, ובייחוד באמצעות ניתוח פיסי של הסכמה העירונית המחוללת, מערכות התנועה, עירוב השימושים והגבולות התוך עירוניים והחוץ עירוניים – מובררת מהות העירונית של הערים. מוברר: האם אכן היה רצון ליצר עירוניות; כיצד נתפשה העירונית; האם מדובר בתהליכים ישראלים פנימיים וחברתיים שהשפיעו על השינוי התכנוני; וכיצד ציפיות המתכננים התאמתו לאורך זמן.

בחינות השוואתיות אלו חושפות כי התוכניות העירוניות של שלוש הערים יובאו לישראל על בסיס לימוד תקדימים מעבר לים, וכי "חדוות העירוניות" שבבסיסן ביטאה את החברה הישראלית אך גם את המתכננים ההגמונים. מבט היסטורי מגלה כי העירוניות נמוגה בתוכניות מתכנני השיכון הציבורי בשני העשורים הבאים עד לשנות התשעים בשל כוונת המתכננים לשלוט בהטרונגויות החברתית הישראלית.

מילות מפתח: חוויה עירונית, סכמה עירונית מחוללת, עיר קווית (לינארית) שיכון ציבורי, מתכננים הגמונים, אידאולוגיה, ערד, כרמיאל, עיר הבשור.

On the Trail of Urbanism in the Planning of Arad, Ir-Habsor and Karmiel, at the Beginning of the 1960s

Hadas Shadar | Faculty of Architecture and Town Planning, Technion and Department of Architecture, The NB Haifa School of Design

Three new cities were planned at the beginning of the 1960s: Arad, Ir-Habsor and Karmiel. The three cities differed in their perception of urbanism, by trying to create within their boundary an "urban experience", as opposed to previously built new towns, which were essentially anti-urban. By using as tools of analysis the verbal content of the planners' words, and especially by means of physical analysis of the urban scheme, such as traffic systems, land mix uses and the intra-urban and extra-urban borders, the urban essence of these cities is clarified. The issues relate to the planners' attempts was to create 'urbanism' and how 'urbanism' was perceived, and whether we are dealing with internal social Israeli processes and how the intentions of the planners materialized during the years?

Comparative examinations show that urban plans of the three cities were based on overseas precedents and that the coveted "joy of urbanism" expressed the Israeli society and its hegemonic planners. A historical perspective reveals that urbanism disappeared from public housing plans for the next two decades until the 1990s, due to the planners' intent to control the Israeli social heterogeneity.

Key Words: urban experience, linear city, generating urban scheme, public housing, hegemonic planners, ideology, Arad, Karmiel, Ir-Habsor.

מטרת המאמר

מאמר זה עוסק בשלוש ערים חדשות – קרי ערים שתוכננו על ידי המדינה בתחילת שנות השישים: ערד, עיר הבשור וכרמיאל, ערים אשר נבדלו בתפיסת העירוניות שלהן יחסית לקודמותיהן. בשלוש הערים ביקשו המתכננים ליצור "חוויה עירונית" שלא היתה קודם בערים החדשות משנות החמישים שהיו אנטי עירוניות במהותן, ודמו יותר לאגד של מספר כפרים חקלאים ולא לערים תוססות ובעלות דופק חיים מהיר ומגוון.

כיוון שמאמר זה מתבסס על הגישה לפיה תכנון הערים נובע מתוך תכנים אידאולוגיים ומבטא פיסית את התכנים המופשטים האלו – נשאלת השאלה האם השוני בתכנון הערים מכמין גם שוני אידאולוגי וחברתי ומה טיבו של שוני זה שאירע בעשור השני של מדינת ישראל.

מטרת המאמר, אפוא, כפולה: ראשית, להאיר את תוכניות הערים האלו ואת התכנים האידאולוגיים העולים מהן, שכן הן התוכניות והן התכנים אינם ידועים לציבור הרחב. שנית, לבחון את התכנים האידאולוגיים לאור פרספקטיבה היסטורית ותוכניות קודמות ומאוחרות של ערים חדשות, כדי לברר האם תכנים אלו ביטאו שינוי משמעותי והמשכי בחברה הישראלית.

כרקע תיאורטי לשתי השאלות הקודמות, מובאת סוגיית הקשר בין תכנון הערים בכלל לבין רעיונות חברתיים ולאומיים, וספציפית: לבחון את תכנון הערים החדשות במדינת ישראל לאור רעיונות מקומיים כמיזוג גלויות, כיבוש הארץ ויצירת "יהודי חדש".

מבוא תיאורטי: אידאולוגיה, תכנון וציונות

בשנים האחרונות נוטה ההיסטוריה האורבנית לכלול תחומי ידע נוספים. כך, למשל הוכר הצורך לנתח את הסיבות החברתיות שהביאו לעיצוב העיר, ולשאל מדוע ואיך ולא רק מה (Celik and Favro 1988). התשובות לשאלות אלו גולשות לפרשנויות חברתיות, כלכליות ופוליטיות, בפרט כאשר מדובר בחקר מרקמים אורבניים שנבנו בהדרגה והונעו על ידי כוחות שונים, שעודדו תהליכים פסיים-מבניים. הסבר ארכיטקטוני המושתת על טיפולוגיה בלבד אינו מספיק ואף מטעה, בכל הנוגע לעיצוב עירוני, אם אינו מכיל את מגוון הגורמים לעיל (Wright 1988).

מתוך גישה מחקרית זו, המתייחסת למרקמים אורבניים שהתפתחו אבולוציונית, עולה השאלה: מהו תחום הידע הנוסף המתאים לניתוח מרקמים אורבניים שלא נבנו לאיטם משך השנים על ידי האוכלוסייה המקומית. וכן, מהו התחום הנוסף המתאים להבנת מרקמים אורבניים נרחבים, שתוכננו מראש על ידי מספר מועט של מתכננים? מהו התחום הנוסף המתאים להבנת מרקמים אורבניים שאוכלסו במהגרים, שהובאו למקום על ידי השלטונות המתכננים? – ההנחה כי כוחות חברתיים מקומיים מכוונים את התפתחות העיר, אינה תואמת מקרים אלו, בהם כוחות מקומיים חלשים ודלי השפעה על התכנון, בעוד שלכוחות הממלכתיים השפעה רבת עוצמה על התכנון הסופי ועל האכלוס.

שאלות אלה, העוסקות במרקמים מתוכננים מראש, התמקדו זה מכבר בקשר בין התכנון האורבני הכוללני, לבין רעיון מחולל וטמיר המצוי בראשם של המתכננים. ערים המתוכננות בשלמותן מעוררות, למעשה את שאלת הקשר בין אוטופיה לתכנון (Curtis 1996). העיסוק בסטרוקטורה לעיר אוטופית החל אמנם

מקדמת-דנא, אולם הניסיון להעניק צורה מוגדרת לעיר האוטופית המעוצבת באמצעות רעיון מנחה, החל ברנסנס והמשך הלאה.

כך לדוגמא, תובנות חברתיות והשאיפה לדפוס חדש של ניהול עירוני עמדו בבסיס רעיון "עיר הגנים" של אבנעזר הווארד (Ebenezer Howard 1898). המתווה הפיסי לעיר שהווארד מצא כנאותה, היה המתווה העגול, ההרמוני והקוסמי, שהצטיין באוטופיות צורנית כרעיונותיו החברתיים והניהוליים (Rowe 1985). דוגמא ברורה אף יותר לקשר בין רעיונות אוטופיים לבין עיצוב עירוני מצוי ב"עיר לשלושה מיליון תושבים" של Le Corbusier (1947a, 1947b), תכנון שנבע מרעיונות חברתיים סוציאליסטיים, שהעלו על נס שוויון ואיכות מגורים. מתארה השוויוני של העיר: רשת של מגדלים המספקים אור ואויר בשפע, על פני שטח ירוק, המעניק את איכויות הטבע – מביע גרפית את רעיון השוויון האנושי.

יחסי גומלין אלו בין התפישה החברתית הסוציאליסטית האוטופית לבין הסגנון המודרניסטי (האוטופי גם הוא), מזכירים את יחסי הגומלין בין האידאולוגיה הציונית לבין התכנון הציבורי במדינת ישראל. גם כאן, החלו הרעיונות הלאומיים והחברתיים להתפתח במאה התשע עשרה באירופה, גם כאן ניתן לראות ביטויים פיסיים לרעיונות מופשטים. הציונות ביקשה למצוא "פתרון" למצבם של היהודים, כבנים ללאום חסר תחום פיסית מוגדר היושב בתוך לאומים אחרים. מתוך אימוץ מוקדם של עקרון הלאומיות באשר הוא, הציעה הציונות להקים את מדינת היהודים בארץ ישראל. כלומר, ל"נרמל" את העם היהודי על ידי הוספת מדינה עצמאית – המרכיב הלאומי החסר ללאום היהודי (פורטוגלי 1996).

כתנועה לאומית, שאפה הציונות אל הנחלה הפיסית הנעדרת, החיונית להקמת המדינה והמתכננים היהודים לפני קום המדינה ובוודאי שאחרי הקמתה. תפקידם היה ליצור ארץ נושבת מתוך השממה או מתוך מצבים מחוסרי תכנון שנתפסו כ"תוהו ובוהו" (Sharon et al. 1973). Mircea Eliade (1954) בספרו *The Myth of the Eternal Return*, מפרש ומדגים את המשמעויות הדתיות הניתנות הן להתיישבות והן לעיבוד חקלאי. Eliade רואה את ההתיישבות בשטח בלתי מיושב או את העיבוד החקלאי של שטחי בור – כחזרה על מעשה הבריאה. הכובש את הקרקע רואה במצב ההתחלתי, בו הקרקע פראית ובלתי מעובדת, או לחלופין נשלטת על ידי עם זר שדתו ותרבותו אחרים, מעין כאוס של טרם בריאה. באמצעות הכיבוש מעניק הכובש צורה לכאוס, ולמעשה בורא סדר מכונן. משמעויות אלו, של מעין "בריאה מכוננת", ניתן לראות בעיצוב המרחב במדינת ישראל. השאלה העומדת לפתחו של מאמר זה היא: מהו המרחב אותו בראו המתכננים, בייחוד בהתייחס ל"בריאת" שלוש ערים בשנות השישים?

מתודולוגיה: ניתוח אדריכלי וטקסטואלי ופרספקטיבה היסטורית כאמצעים לבחינת עירוניות

כדי לבחון את מהותו של העולם התכנוני, ובמקרה דנן: את התכנים העולים מעיצוב הערים הממלכת, יש צורך להגדיר את מושג ה"עירוניות" ואת כלי הניתוח. מאמר זה בוחן את מידת עירוניותן של הערים החדשות, וגוזר את התכנים החברתיים והאידאולוגיים המוכמנים בתכנון. הגדרת כלי הניתוח משמעותיים כיוון שאינם כמותיים והיסטוריים, אלא אדריכליים. כאן המקום להבהיר, שאדריכלים, כאומנים אחרים, אינם כותבים מסמכים על מקור ההשראה למלאכת היצירה שלהם (ובדרך כלל גם אינם מודעים לו), ואינם מתעדים את האידאולוגיה העומדת מאחורי יצירתם. לפיכך, על אף שהמאמר מנתח את תוכנם של טקסטים שנכתבו על ידי המתכננים על או ידי עמיתיהם – התכנון מנותח דרך הכלים האדריכליים שיפורטו להלן.

הגדרת העירוניות במאמר שונה מהגדרת המונח "עיר". בעוד שהגדרת ה"עיר" מתייחסת לנתונים כמותיים שעיקרם מספר התושבים ביישוב, הרי שהגדרת העירוניות מתייחסת לחוויה העירונית, שאינה כמותית. העירוניות מוגדרת כחווית התסיסה שיש במגעים האנושיים הרופפים, בתנועות המתמדת של צבעים, ריחות, חללים ובני אדם ואותה תחושה שהבית האמיתי נמצא בהווה הכוללת של העיר. הכלים להערכתה עדינים יותר, איכותניים, ומושגתים על ההתנהלות האנושית במרחב ועל המבנה הפיסי המאפשר את היווצרותה.

כלי הניתוח האדריכליים מתבססים על הסכמה העירונית והשכונתית המחוללת, על הבנת מערכת התנועה, על הגדרת החללים הציבוריים והקשרים בינם לבין עצמם, על עירוב השימושים המוצע או היעדרו ועל בידול חלקי העיר או שזירתם. ניתוח מרכיבים אלו מכמין את ההנחה שככל שהמערכות העירוניות המשכיות יותר ומגוונות יותר – כך ניתן לבסס בהן חוויה עירונית חזקה יותר, שכן הן מאפשרות חופש בחירה וחיכוך אנושי גבוהים יותר.

בחינת מערכת הדרכים העירונית יוצאת מתוך הנחה שמערכות המשכיות, מגוונות ומצטלבות תאפשרנה יותר חיכוך אנושי מאשר מערכות חד ממדיות, נטולות הייררכיה וכאלו המושתתות על דרכים ללא מוצא או על תנועה מוגבלת. בחינת המשכיותה של העיר בכלל: האם היא שלם השווה לסך חלקיו, המובחנים זה מזה על ידי גבולות בין עירוניים, או שמא מדובר בישות עירונית בה החלקים משתרגים זה בזה – יוצאת מתוך הנחה שככל שהעיר לכידה יותר, כך החוויה העירונית שבה חזקה יותר. כך גם בנוגע לעירוב שימושים: ההנחה היא שככל שיש פונקציות מגוונות באותו תא שטח – חיוניות תא השטח תהא רבה יותר, וכך גם החוויה העירונית.

למרות שהמאמר מתמקד בשלוש הערים הקוויות שתוכננו בשנות השישים, הוא מתפתח כרונולוגית משנות החמישים ועד לשנות השבעים, כיוון שהפרספקטיבה ההיסטורית נתפסת ככלי מתודי למענה על שאלת המפתח: האם היתה בתוכניות הערים החדשות של שנות השישים קריאת כיוון תכנונית ואידאולוגית חדשה, או שמא מדובר רק בחריגה נקודתית מ"הסדר הטוב" של הדברים.

שנות החמישים: דמות המתוכננת של הערים החדשות בנות הדור הראשון

38 ערים חדשות הוקמו במדינת ישראל בין השנים 1948–1957 (גלעדי וגולן 2001). הגדרתן כללה גם ערים ותיקות, שגרעין אוכלוסייתן הזעיר לא היה מסוגל להתפתח ללא תוכנית פיתוח יסודית ועזרה ממשלתית מקיפה (Lichfield 1970). ניתוח ההיגיון התכנוני שלהן מגלה כי כולן הסתמכו על אותה סכמה מחוללת של שכונות עתירות ירק ומנותקות זו מזו.

בשנות החמישים המוקדמות, הפרידו שטחים פתוחים בין השכונות ובינן לבין המרכז העירוני, שתוכננו כשטחים שופעי ירק. ב"תוכנית שרון" תוכנית האב הראשונה למדינת ישראל – ששמה ניתן לה על שם המתכנן הראשי אדריכל אריה שרון – נכתב כי: "מבנה הערים החדשות נקבע על ידי חלוקתן ליחידות שכונות... הרעיון היסודי... שכל אחת מהן תהווה יחידה עצמאית, המספקת באופן יעיל ביותר את צרכי תושביה" (שרון 1951: 8) (איור 1). בתוכנית השנייה לאשדוד לעומת זאת, מהשנים 1957–1959 בתכנון יצחק פרלשטיין ואריה דודאי, הפרידו בין השכונות כבישים רחבים לתנועה מהירה (פלדי 1967; מ"ע 1969) (איור 2). כך או כך, תפיסת השכונה כיחידה עצמאית ומבודדת – לא שונתה.

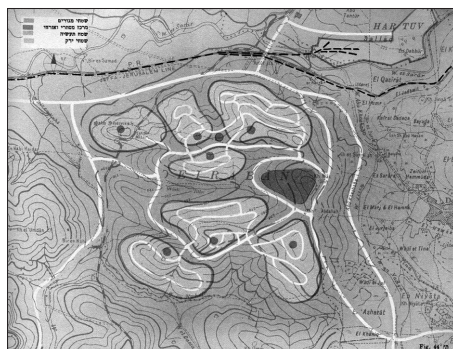
השטח הפתוח (איור 4). העמדת המבנים, בין אם נמוכים ובין אם גבוהים, ראתה בקרקע כר אינסופי, עליה הועמדו המבנים תוך התייחסות לסדר מחולל טמיר ולא למערכת הדרכים של השכונה (צ'צ'יק 1968).

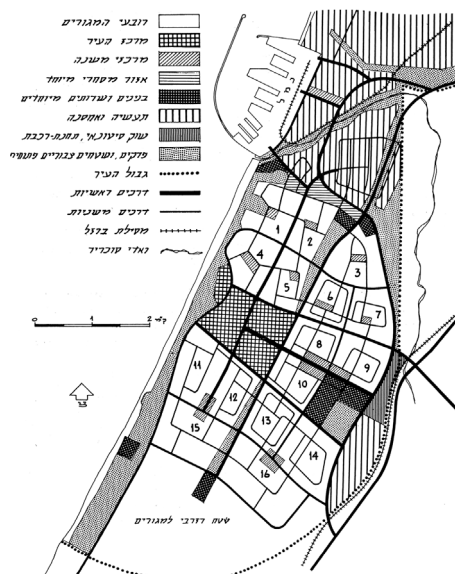
איור 3: השכונות הדרומיות באשקלון מתוך "תוכנית שרון": בתים כפריים וקטנים על פני שטח פתוח וירוק (מקור: שרון 1951: 57)

איור 4: בתים עד ארבע קומות בבניית הערים החדשות. תפיסת השטח – עליו הועמדו הבתים כשטח אינסופי ופתוח – לא שונתה (מקור: משרד השיכון 1964, שיכון וקליטת עולים)

איור 1: תוכנית העיר החדשה בית שמש מתוך "תוכנית שרון": השכונות מנותקות זו מזו (מקור: שרון 1951: 54)

איור 2: שכונות מנותקות זו מזו בתוכנית אשדוד בתכנון פרלשטיין (מקור: פלדי 1967, בין עמודים 12 ל-13)

גם תפיסת המרחב בתוך השכונות עצמן – לא השתנתה, למרות השוני המבני שחל עם השנים. בשנות החמישים המוקדמות הועמדו בתים קטנים ומשותפים על פני השטח הפתוח (שרון 1951) (איור 3). בשנות החמישים מאוחרות, עם הפיחות בעלייה ועם האצת הבנייה לגובה הועמדו בתי מגורים טוריים בני שלוש-ארבע קומות על פני

כלכלת עיירות השדה – שהיו את מרבית הערים החדשות בנות הדור הראשון – תוכננה להסתמך על מתן שירותים לעורף החקלאי שמסביבן (חסון 1995). הרעיון היה כי אנשי ההתיישבות העובדת, בני המושבים והקיבוצים, ימצאו שירותים בעלי סף כניסה גבוה יותר בעיר הסמוכה, החל מבית ספר וכלה בחנויות ושירותי בריאות. התעשייה בעיר החדשה, היתה אמורה לתמוך בעורף החקלאי ובהתמקדות בעיבוד התוצרת החקלאית.

ניתוח התכנון הפיסי שתואר להלן מעלה כי תכנון הערים החדשות הישראלית שלל את העירוניות. היעדר רצף פיסי בין השכונות ובין לבין המרכז העירוני, היותו של המרכז העירוני מורכב ממבני ציבור ומסחר בלבד, ללא מגורים, המנתקים בין השכונות ובין הבתים, הדלילות המבנית והעמדת המבנים כ"חופשיים" על פני שטח פתוח, ללא יצירת רחוב מבונה ביניהם – לא איפשרו מלכתחילה את הצפיפות, את עירוב השימושים ואת המגוון המבני והאנושי שהם לב-ליבה של החוויה העירונית. גם כלכלית, היתה העיר החדשה כלי שרת להתיישבות הכפרית בעוד שלחיוניות העירונית לא יוחסה שום חשיבות.

ניתן להסביר את הפער בין עצם התכנון וההקמה של עשרות ערים חדשות, בד בבד עם שלילת מהותן העירונית לכאורה, בשלילת העירוניות שנבעה מתוך האידאולוגיה של הציונות המעשית. הכתרים נקשרו לכפר: להתיישבות המקובעת במקום, שבה מעט אנשים מעבדים את האדמה. הציונות המעשית, שניזונה מהאסכולה הפסיקרטית, לפיה רק לעבודת האדמה יש ערך אישי וחברתי (קרק 1989), שללה את העירוניות מבסיסה (Cohen 1970), וראתה בעיר, המנותקת מהקשר הישיר לקרקע רע הכרחי (Shachar 1971). לא בכדי היישובים הראשונים שהקימה הציונות היו מושבות חקלאיות.

יחד עם זאת, תשובה זו לא עונה לשאלה מדוע למרות זאת הוקמו עשרות ערים. ואכן, מבט מעמיק יותר מגלה כי התמונה מורכבת יותר מאותה שלילה אידאולוגית של העיר. ראשית, פיתוח הערים אירע לפני קום המדינה ותאם את ערכי הציונות ל"כיבוש השממה". היוזמה הפרטית שהיתה הכוח המניע העיקרי לפיתוח העירוני, תרמה לפיתוח הציוני הקלאסי של רכישת קרקעות למטרות התיישבות בתיאום עם גופי ההתיישבות הציבוריים, ולבניית מיזמים שהעסיקו יהודים (כ"ץ 1989). שנית, עם הקמת המדינה ברי היה למנהיגים כי אין אפשרות לפתח מדינה נורמלית יצרנית ומודרנית ללא ערים שבהן תתפתח היוזמה הפרטית וההון הפרטי, המדע והכלכלה (Troen 1988). הבנה זו באה לידי ביטוי בנקודת המבט הממלכתית, שבן גוריון אחז בה עם קום המדינה, לפיה החלוץ הוא גם מי שתורם לבניין הארץ באמצעות פיתוח תעשייה והון (גוטווין 2012). בכך פעל בן גוריון למרות התנגדות תנועתית מבית, בתנועת העבודה גופא. רבים בתנועה, בראשותו של בן אהרון, ראו בחלוץ את הפועל החקלאי בלבד, כהמשך לדבריו של ברל כצנלסון, על הפועל הכפרי המבקש שינוי משמעותי בחייו, להבדיל מהפועל העירוני, החלש יותר מבחינה ערכית (גוטווין 2010).

ההתנגדויות לערים לא ריפתה את ידיו של בן גוריון ואת ידי המתכננים. הגישה הממלכתית המעשית הניבה את הקמת הערים החדשות לצד עיבוי ופיזור ההתיישבות הכפרית, שהחלה כבר למחרת ההכרזה על חלוקת א"י והוצג כאמצעי לביטחון, ייצור מזון ופיזור אוכלוסייה (גולן וחושן 1997). יתרה מכך, התכנון האזורי, שפותח בשנת 1954, כלל את הערים במארג הפונקציונלי של הייצור האזורי, למרות התנגדות התחלתית של אנשי ההתיישבות, ששאפו לרכז את התעשייה ביישובים חקלאיים ולפסוח על הערים כחלק מהמארג ההתיישבותי הפרודוקטיבי (ברוצקוס 1985; גולן וחושן 1997).

ואולם, למרות כל הנאמר לעיל, המסר הפרו עירוני, שילך ויתבסס בשנות השישים, לא בוטא בתכנון הפרטני של הערים החדשות בתחילת שנות החמישים. המתכננים, שביטאו בתוכניותיהם את האידאולוגיה ההגמונית יותר מאשר את הגישה הפונקציונלית-ממלכתית, תכננו אמנם ערים חדשות ברחבי המדינה, אך ללא אופי עירוני, ללא עירוניות. מתוך הסכמה באשר לאג'נדה ה"נכונה" תכננו אנשי אגף התכנון את העיר כאגד של כפרים. השכונה שדמתה לכפר היתה מבודדת כמוהו, מתפרסת על פני הקרקע כמוהו ומיועדת למספר מועט של תושבים. אפילו חקלאות שולבה בכמה שכונות עירוניות, שהתבססו על משק פרטי לכלכלה ביתית – "משק עזר".

גם אם ניתן לומר שהאידאולוגיה מזה והגישה הממלכתית-פונקציונלית מזה עמדו לבדן ברקע התכנון, היה תכנון הערים החדשות בבריטניה התקדים המוחשי לערים החדשות הישראליות (גליקסון 1959). כיוון שהמתכננים היהודים לא רכשו ידע בתכנון ערים חדשות (ברוצקוס 1985; דודאי 1961; אפרת 1981); כיוון שהזיקה לבריטניה נותרה מתקופת המנדט, עת המתכננים הישראלים והבריטים שיתפו פעולה (1965 Dower and Stungo); וכיוון שבריטניה היוותה דוגמא תכנונית לעולם כולו (Merlin 1971) – ברורה הזיקה לבריטניה. שרון עצמו כתב כיצד הזמין את מתכנן הערים סר פטריק אברקרוםבי (Sir Patrick Abercrombie), אבי תכנון הערים הבריטי, לבקר את תוכניתו וכי אברקרוםבי שיבח את התוכניות בנוכחות בן גוריון, וציין את הדמיון בין מדיניות התכנון של ישראל לזו של בריטניה (Sharon 1976).

המתכננים הישראלים הסתמכו אפוא על הערים הבריטיות החדשות שנבנו לאחר מלחמת העולם השנייה, מתוך שאיפה לפזר את האוכלוסייה שהתרכזת בערים הגדולות וגרמה לגודש עירוני לא מתוכנן. מבחינת התכנון הפרטני, ראוי לשים לב במיוחד לעיר הבריטית החדשה הראשונה הארלו (Harlow), משנת 1947 (Shadar and Oxman 2003) שהיוותה תקדים פסי מוחשי לתכנון הערים החדשות הישראליות.

הערים הבריטיות החדשות התבססו על תיאורית "עיר הגנים" של אבנעזר הווארד הבריטי משנת 1898 (Howard 1965) ועל תיאוריית יחידת השכנות של קרלנס פרי (Clarence Perry) האמריקאי משנת 1929 (Perry 1974). התיאוריה הראשונה ביקשה לייסד עיר חדשה "כפרית", כפתרון לערים הצפופות ונטולות התברואה שאחרי המהפכה התעשייתית. התיאוריה השנייה ביקשה ליצור זיקה בין השכונה לבין הקהילה האנושית. כתוצאה מכך, היו הערים הבריטיות החדשות דלילות ועתירות ירק וכל שכונה הופרדה מרעותה באמצעות שטחים ירוקים, בדומה מאוד לערים הישראליות החדשות. גם שלילת העירוניות היתה דומה בשתייהן. בעיר הישראלית נשללה העירוניות בשל אי-התאמתה לתפיסת הציונות המעשית (Cohen 1970) בעוד שבעיר הבריטית נשללה העירוניות בשל הרצון לתקן את העיר התעשייתית הצפופה והעשנה.

כשלי שנות החמישים ופתרונות שנות השישים

המטרות הממלכתיות הרשמיות: ייהוד המרחב, פיזור האוכלוסייה והמצאת מגורים הולמים לתושבים היהודים – בוצעו על ידי אכלוס כפוי (קלוש ולו יון 2000). העולים החדשים הובאו ליישובים החדשים – לערים החדשות ולכמאתיים מושבי עולים (יפתחאל 1998) – הישר מהאוניה או מהמעברה מבלי שנשאלו לרצונם, ומבלי שבחרו במקום (יפתחאל וצפדיה 2001).

המדינה מבחינתה דאגה לביטחון הגבולות ולמגורים לעולים החדשים על ידי פיזור היישובים החדשים בספר. הדאגה למגורים בוטאה בבנייה של יחידות מגורים. בשנות חמישים כ-80% מיחידות הדיור נבנו

כשיכון ציבורי (326,000 יחידות מגורים), קרי בנייה ביוזמת הממשלה ובמימונה הישיר. הבנייה היתה של יחידות דיור קטנות, שיועדו רובן ככולן לעולים חדשים בפריפריה העירונית או הארצית, במקומות בהם לא היה ליוזמה החופשית אינטרס כלכלי לפעול (כרמון 1998), אך היה למדינה אינטרס ליישב. אמנם, בשלב הראשון שוכנו העולים בשכונות סמוכות ליישובים קיימים ובכלל זה ליישובים עירוניים כיוון שהובן היתרון הכלכלי והמעשי שמאפשר יישוב גדול וסמוך למציאת תעסוקה, לקבלת שירותים ולקיצור קווי התשתיות. אולם בשל בעיית הקרקע הפרטית ביישובים אלו נבנו מרבית שכונות העולים על קרקעות מדינה או קק"ל בפריפריה של היישוב, במנותק ממנו או בשוליו (חסון 1995). בהמשך שורשר הריחוק מהיישוב הקרוב לריחוק ממרכז הארץ בכלל. יישובי העולים נבנו בפריפריה.

העולים חשו את מחירה של האידאולוגיה והאינטרסים הממלכתיים. הם סבלו משוליות משולשת: שוליות גאוגרפית בשל מיקומם הפריפרי בחבל ארץ אותו היה צריך "לגאול/לכבוש/להפריח"; שוליות כלכלית, כיוון שהיו רחוקים ממוקדי התעסוקה וההון במרכז הארץ, ושוליות תרבותית כיוון שלא השתייכו להגמוניה של היישוב הוותיק בשל מוצאם (יפתחאל וצפדיה 2001).

התכנים הממלכתיים-אידאולוגיים ששלחו את העולים לפריפריה, חיפו רטורית בלבד על גורלם, שקיבע את עצמו בעשרים השנים הראשונות, בייחוד בכל הנוגע למזרחיים שביניהם. בעוד שרוב העולים האשכנזים הצליחו יותר כלכלית ועזבו את שכונות העולים לטובת מרכז הארץ ו/או דירות גדולות יותר, נותרו המזרחיים בשכונות העולים המקוריות עד כדי זהות בינם לבין מיקומם הגאוגרפי השולי (כרמון 1998). בלשון אחרת: למרות שהיישוב בספר התיימר לתמוך בבניית האומה ובאחדותה, הרי שבפועל הוא האדיר תהליכים של ריבוד חברתי (יפתחאל 1998; קלוש ולו יון 2000), אשר נטרלו התקוממות עממית מזרחית (יפתחאל וצפדיה 2001).

אל בעיות אלו יש להוסיף את כשלי התכנון הפרטני: הפער בין התוכניות העירוניות רוויות הירק לבין המציאות. היות ומרבית התושבים של הערים החדשות היו עולים חדשים שאוכלסו בערים החדשות על ידי המדינה, יכולת ההתערות והיוזמה שלהם היו נמוכות. העולים, שהיו טרודים בהישרדות: בלימוד השפה, בהסתגלות מנטלית ובמציאת עבודה, לא היו פנויים לטפח את עירם ולמעשה לקדם את התוכניות מן הכוח אל הפועל (Berler 1960). בשנת 1968 תיאר את הלך יעקב בן סירה כשכתב כי:

הניסיון מלמד כי אין בכוחם של תושבי שכונות – והרי אין שכונות מהוות מסגרות חוקית כלשהי – להקים את הנטל של הקמת מוסדות ציבור, נטיעת גנים, סלילת רחובות ומדרכות ואפילו גידור ומגרשי חנייה. בשכונות שבערים הותיקות יותר ומבוססות יותר, דואגות העיריות להשלמת צרכי הציבור... בשכונות עולים ומעוטי יכולת, במיוחד בתחומי רשות מקומית חלשה מבחינה כלכלית וחברתית – המצב גרוע בהרבה, ולרוב שטחי הציבור עומדים בשימונם או גרוע יותר – נתפסים על ידי פולשים (בן סירה 1968: 31)

אין בכך כדי לגזור גזירה שווה בין הערים החדשות הקטנות לגדולות, בין הפריפריאליות לבין אלו שהוקמו במרכז הארץ, ובין אלו שגרעין אוכלוסייתן התבסס על עולים חדשים בלבד, לבין אלו שגרעין אוכלוסייתן התבסס על ותיקים (ברלר ובן אליא 1977).

הבעיה השנייה של הערים היתה כלכלית. הסתבר שאם הוקמה העיר החדשה במקום בו היתה כבר התיישבות חקלאית מבוססת משנות טרום המדינה, הרי שהיא אינה נזקקת לשירותיה של העיר החדשה. מבחינה שיווקית, התגבר היישוב היהודי על המחסור בדרג הביניים של הערים הקטנות והבינוניות באמצעות פיתוח מנגנוני שיווק, שתיווכו בין הכפרים היצרניים לבין הערים הגדולות והצרכניות כגון "המשביר" ו"תנובה". על

המשאית שאספה את תוצרת העמק ל"תנובה" (ומשם לחנויות) כתבה פניה ברגשטיין את שיר הילדים הידוע בשנת 1940: "האוטו שלנו גדול וירוק / האוטו שלנו נוסע רחוק / בבוקר נוסע, בערב הוא שב / מביא הוא לתנובה ביצים וחלב". לחילופין, אם העורך החקלאי היה חדש גם הוא – הרי שהעולים החדשים, שאכלסו את המושבים החדשים (מרבית העולים הופנו להקמת מושבים ולא לקיבוצים), היו דלים מדי מכדי לצרוך את שירותיה של העיר החדשה (Yuen 1967). כך או כך, דומה היה שגורלה הכלכלי של העיר החדשה דמתה לחיוניות הכלכלית של האוכלוסייה שלא היתה מזהירה.

לשתי בעיות אלו חברו גם בעיות תכנון. הבעיה הראשונה היתה הנתקים התוך עירוניים. השטחים הירוקים, בין השכונות ובתוכן, שנראו בתוכניות ככרי דשא ירוקים – לא מילאו את ייעודם. הם נותרו שוממים מצמחייה ומאדם. היעדר השקיה – לא איפשר לצמחייה המתוכננת לצמוח. היעדר הבעלות המוגדרת, היעדר הגדרת החלל והיעדר השימושים המוגדרים – הותיר את השטחים הפתוחים נטושים וחסרי שימוש. העיר נבנתה בדלילות וללא עירוב שימושים בין מגורים למסחר ותעסוקה. החיכוך האנושי, המאפיין את החיים העירוניים, נמנע, לא רק בשל היותם של התושבים עולים חדשים, שמדרך הטבע מתקשרים עם בני אותה ארץ מוצא ולא דווקא עם שכניהם הקרובים, וגם בשל הריחוק הפיסי.

חנן מרטנס, מי שעמד בראש היחידה לתכנון ערים במשרד השיכון, כתב על כישלון תכנון הערים בנות הדור הראשון את הדברים הבאים:

הרעיונות הרומאנטיים שיובאו ממרכז אירופה וממערבה, בדבר ערי גנים ועיירות כפריות, לא תאמו לחלוטין את תנאי האקלים הצחיחים של מדינת ישראל, הן מבחינה כלכלית והן מבחינת הצרכים החברתיים של חברה עירונית מודרנית... הרעיון המונח ביסוד התכנון של אותן ערים חדשות ראשונות הוכח עד מהרה ככישלון חרוץ... (מרטנס 1967: 53).

האדריכל ארתור גליקסון, שהיה למתכנן הראשי של אגף השיכון משנת 1953, ביקר את הפיזור המבני במושבים במילים המתאימות גם לשכונות החדשות שבערים החדשות: "לא היו חיי חברה אמיתיים במושבים האלה, לא התרחשו כל אותן פגישות תדירות של אנשים ברחוב או בכיכר הכפר, משום שהכפר היה מפוזר מדי" (גליקסון 1967: 27).

בהתייחסו לנתקים העירוניים, גם בשכונות הצפופות יותר, כתב מרטנס:

אזורי המגורים החדשים הורכבו בעיקר מבניינים מאורכים ומרובעים בני שלוש וארבע קומות... ערך המגורים של הדירות ורמת השירותים הקהילתיים והתרבותיים, שופרו באורח ניכר. אף כי רצועות הירק והשטחים הפתוחים-הירוקים צומצמו מאוד, נשאר בעינו הרעיון המרכזי בתכנון עיר יחידות השכונות. אופי המרכזים השונים והכירות הציבוריות הפך לעירוני יותר, אך נותר חסר חיים ואוירה... הוברר בעליל... שעל המתכננים לסגל דרכים חדשות ועקרונות חדשים בתכנון" (מרטנס 1967: 53).

בעיה שנייה, שגם לה קשר הדוק לחוויה העירונית היתה העיתוי הנכון לבניית המרכז העירוני. בניית העיר שכונות-שכונות גרמה לחוסר ודאות באשר לזמן המתאים לבנייתו. מחד גיסא, בניית המרכז העירוני עם בניית העיר – תחרוץ את גורלו לחומרה: הוא ילקה בשיממון בשל היעדר מסה קריטית של תושבים שיכולים לתפעל אותו. מאידך גיסא, גם בנייה מאוחרת של המרכז העירוני אינה לטובת העיר, שכן התושבים מתרגלים לראות במרכז השכונה הותיקה את המרכז העירוני – במקרה הטוב (מרטנס אצל גליקסון 1964; אפרת 1987), או נוטשים אותה בהיעדר מרכז עירוני – במקרה הרע. בפועל, בעוד בתי המגורים נבנו בדחיפות,

כדי לאלקס בהם את העולים החדשים, התקדמה בניית המרכז העירוני בעצלתיים. היו מרכזים עירוניים שלא נבנו כלל, והיו כאלה שהכילו מבנים בודדים בלבד. מרטנס כתב:

...מאחר שהפיתוח נעשה בשלבים שונים מבחינת היקפו וקצב ביצועו, אי אפשר לנבא מתי תגיע העיר לגודל שנחזה בתוכנית האב, באשר לבניית כל מבני המינהל, התרבות, המסחר והבידור. כתוצאה מכך נותרו מספר חלקות ריקות בערים שנבנו עד כה. דא-עקא שחלקות ריקות אלו העלו קוצים ונעשו מקום ריכוז לפסולת ולאשפה... בעקבות ניסיונות אלו הסתבר בוודאות שהדרישה החשובה ביותר בתכנון עיר חדשה – השלמות בכל מצב – לא תושג במתכונת הצורה המקובלת של פיתוח קונצנטרי (חד-מוקדי, ה.ש.) (מרטנס 1967: 53).

מבחינה תיאורטית, הפתרון לבעיה האנושית היה פשוט: השתתת העיר החדשה על אוכלוסייה ותיקה, שתגיע לבנותה מתוך תחושת שליחות אישית ולאומית ומתוך ואידאולוגיה. כך גם הפתרון לבעיה הכלכלית: השתתת העיר החדשה על תעשייה, שתוקם בה ושתשרת את תושביה ללא תלות במקום. הפתרון לבעיית הנתקים התוך עירוניים נמצא בצמצום השטחים הירוקים (שלא הוריקו, כאמור) ובבינוי צפוף יותר והמשכי. כך הבינו יגון על הולכי הרגל בעיר, ירבה צל ויפחית את מידת הקרינה.

לעומת הפתרונות הטכניים לבעיות הקודמות, הרי שהפתרון לבעיית העיתוי של בניית המרכז העירוני חייב פתרון יצירתי יותר. המתכננים נדרשו לשנות את תפיסת התכנון מלכתחילה והם אכן עשו זאת. הפתרון נמצא בדגם עירוני חדש – דגם העיר הקווית. לפי דגם זה, המרכז העירוני אינו אלא שטח אורכי ורציף ששכונות המגורים נבנות משני צידיו. שכונה אחת מכל צידו של המרכז העירוני. כך יכולה העיר לפתח פרוסה אחת של המרכז העירוני עם שתי שכונות משני צידיו, ובהמשך הפיתוח לבנות פרוסה נוספת והמשכית של המרכז העירוני עם שתי שכונות משני צידיו. השכונות בדגם זה, תבנינה באותה עת עם פרוסת המרכז העירוני החבוק ביניהן. כשהעיר קטנה – גם מרכז העירוני קטן וכשהעיר גדלה – המרכז גדל איתה.

העיר האידאולית, אם כן, היתה עיר קווית צפופה ורציפה, רצוי עיר מישורית, בה הבינוי יכול להתפתח ברציפות. מרבית, או חלק מאוכלוסיית העיר, צריכה להימנות על ותיקי הארץ הרואים אתגר בהתיישבות, וכלכלתה מבוססת על תעשייה עצמאית. מרכיבים אלו: רציפות פיסית, עיר המכילה מרכז עירוני משחר הקמתה, אוכלוסייה דומיננטית ותעשייה – הינם מאפיינים עירוניים מובהקים. דומה שחזונו של הרצל – אותו תיארו בספרו אלטנוילנד משנת 1902 – הצליח להביס את שלילת העירוניות של הציונות המעשית, כעשור לאחר קום המדינה. על דופק החיים האורבני הנשאף בחיפה ובירושלים (לפי סדר זה) כתב הרצל:

כשהגיעו למפלס הרחוב נפרסה לפנייהם עיר נהדרת. מולם השתרעה כיכר גדולה ורוחשת חיים. סביבה ניצבו בניינים גבוהים מעוטרים בקמרונים... היא נקראה כיכר האומות, שם שהלם אותה בהחלט, לא רק בגלל הבניינים, אלא גם מפני שמילאו אותה אנשים רבים (הרצל 1997 [1902]: 53).

...כאן הוקמו רבעים חדשים, הותקנה רכבת חשמלית עירונית, נסללו רחובות, ניטעו עצים, נשתלו מדשאות וגנים שהחיו את השכונות הצפופות ואת השדרות, נוסדו מוסדות לימוד וחינוך, נבנו בנייני מסחר ובתי מגורים מפוארים ונפתחו מקומות בילוי. זאת היתה מטרופולין בינלאומית – במושגיה של המאה העשרים (הרצל 1997 [1902]: 191).

נשאלת אם כן השאלה: האם ייתכן כי מאחורי הנימוקים הטכניים לכאורה, עמדה תפיסה אידאולוגית חדשה? – על כך עונה מאמר זה על דרך תכנון של שלוש ערים חדשות בתחילת שנות השישים: ערד, עיר הבשור וכרמיאל.

תחילת שנות השישים: דמותן המתוכננת של ערד, עיר הבשור וכרמיאל

בשנים 1960–1964 היוותה הבנייה הציבורית כ-73% מכלל יחידות הדיור במדינה (כרמון 1998), כלומר היתה עדיין דומיננטיות מאוד, אם כי פחות ביחס לשנות החמישים. לא שונתה גם תפיסת הקרקע הבסיסית, שלפיה הקרקע שייכת לקולקטיב שכולל יהודים בלבד, עם זיקה מיוחדת לעם היהודי בכללותו (קדר 1998). יחד עם זאת, התכנים הפרו-עירוניים הלכו והעמיקו בחיים עצמם, פועל יוצא של מציאות הגוברת על האידאולוגיה. גם בתנועת העבודה שינו תומכי החלוציות התנועתית את עמדתם, והיו מוכנים להכיל בה 'בעלי בתים וסוחרים'. הבורגניות חדרה לתוך הגדרת החלוציות, לא כאנטי-תזה לה אלא כחלק ממנה (גוטווין 2012). על רקע זה תוכננו שלוש ערים חדשות: ערד, עיר הבשור וכרמיאל.

1960 תכנון ערד

את הקמת ערד יזמה ממשלת ישראל בשנת 1960, כעיר בין מדבר הנגב לבין מדבר יהודה, סמוכה לים המלח ומתבססת על מחצביו (שנער ושמר 1979). משימת הקמת העיר הוטלה על אריה אליאב ב-15 בנובמבר 1960¹, אשר ריכז סביבו צוות תכנון בן 25 איש, ש-14 מתוכם היו אמונים על הפן הפיסי של העיר. אליאב תיאר את המתכננים כך: "הצוות היה מיוחד במינו: תערובת מוזרה ומגוונת מאוד של אנשי מקצוע מעולים עם אנשים שרוח ההרפתקה הביאה אותם למדבר וביניהם ובתוכם גם מתנדבים שהמניע החלוצי דחף אותם לערד" (אליאב 1983: 80). בראש המתכננים עמד האדריכל אלכס שה² חברו לו דויד סמוטריץ' האמריקני, הנס יעקוב ויטבר השווייצרי, ג'רלד זפרט הדרום אפריקאי, אילנה אלרוד ושמואלה מלצר הישראליות ומתכנן בריטי ששמו הפרטי סידני (מלצר 21.10.11, ריאיון).

בניגוד למקובל אז וכיום, לא ישבו המתכננים במשרדיהם שבמרכז הארץ אלא העתיקו את מגוריהם לאתר עצמו. שם, בשטח המדברי והשומם, הקימו "מחנה קדמי" ששימש למגורים של כ-150 איש: המתכננים הראשונים והעובדים הנוספים, שעסקו בפיתוח העיר.³ המחנה הוקם מצריפים שסופקו להם על ידי הסוכנות היהודית (אליאב 1983).

לראשונה מאז תכנון הערים החדשות במדינת ישראל, היה המפגש של המתכננים עם האקלים ממשי ומוחשי. המתכננים התמודדו עם חום המדבר באמצעות הבינוי: צריפי המחנה אורגנו סביב חצרות פנימיות, מוצלות ברוב שעות היום, שהקטינו את להט השמש (איור 5). המעברים בין הצריפים קורו, כדי להרבות בצל (איור 6). הבינוי היה צפוף והמשכי. התכנון המרחבי של המחנה הקדמי, היווה אפוא את קריאת

איור 5: חצר פנימית במחנה הקדמי בערד. תמונה באדיבות אדריכלית אילנה אלרוד

1 משרד הבינוי והשיכון, לשכת המנכ"ל טנה – חבל ערד, תיק מס' 6 א-19, ארוז במיכל ג-4943. מכתב לשר הפנים מר שפירא, 28.12.60

2 אליאב, א' 4.2.1962. מכתב לשר השיכון והפיתוח, גנזך המדינה, ארכיון, משרד הבינוי והשיכון, לשכת המנכ"ל טנה, חבל ערד, תיק מס' 6 א-19, מיכל ג-4943 מס' ע/ד/ח/1055.

3 שה, א' 1.4.1962. "מחשבות ייסוד לתכנון העיר ערד", גנזך המדינה, ארכיון, משרד הבינוי והשיכון, לשכת המנכ"ל טנה, חבל ערד, תיק מס' 6 א-19, מיכל ג-4943.

מרכז מבונה ומטופח היטב יהווה מוקד משיכה לאוכלוסייה החדשה והמגוונת... כאן ילמדו להכיר זה את זה וכאן יגדל ויצטבר המשותף ליוצאי הארצות השונות.⁴

ערד תוכננה לאוכלוסיית יעד של 50,000 נפש בלבד. 30,000 תושבים היו אמורים להתגורר בגרעין העיר הצפוף והמישורי, שתוכנן לאורך מרכז קווי. גרעין העיר חולק ל-6 שכונות: 3 שכונות בכל צד של המרכז העירוני. כל שכונה תוכננה להכיל מגורים ל-5,000 נפש (איור 7). שתי השכונות הראשונות שבגרעין העיר, אמורות היו להתפתח עם חלק מהמרכז העירוני החבוק ביניהן, וכן הלאה. כיוון שעמד אותה על מישור מרכזי שרמות סביב לו – תוכננו השכונות ההיקפיות להתפתח מעגלית על הרמות, לאחר התפתחות הגרעין הקווי ולהיבנות בצפיפות מגורים נמוכה (אלרוד 2001, ריאיון).

4 שם.

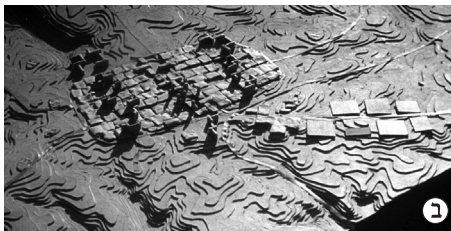
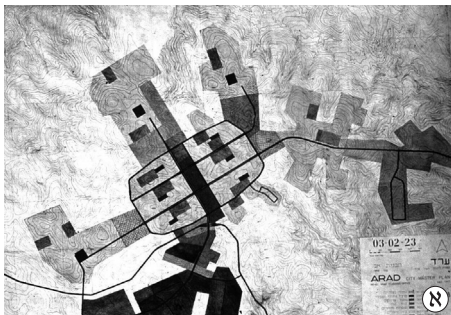

איור 6: מעברים מקורים במחנה הקדמי בערד. תמונה באדיבות אדריכלית אילנה אלרוד

הכיוון הראשונה לעבר ההתמודדות עם האקלים ועם בעיית הנתקים התוך-עירוניים.

בעיית המרכז העירוני לא היתה יכולה למצוא פתרון במחנה הקדמי, אלא בתכנון העיר העתידית כעיר קווית. ואכן אלכס שה, האדריכל הראשי, התייחס לכל זאת בשנת 1962:

האופי המדברי של האזור, האקלים הצח והיבש, מיעוט הגשמים, הקרינה הגבוהה ורוח מערבית מרעננת בכל שעות היום, כל אלה הצביעו על הדרך בה היה על המתכננים לבחור וכך הוצבו עקרונות הייסוד לתכנון העיר: בינוי קומפקטי בצפיפות גבוהה. [...] באשר לבינוי המרכז, ראוי ביותר המרכז הקווי (הלינארי) אשר משני צדדיו מתפרשים רובעי המגורים. תפיסה זו יש בה משום חשיבות יתרה לעיר גדלה. בראשית בניינה תסתפק העיר במרכז קטן יחסית, ברם עם גידולה יתמשך ויגדל המרכז לאורך צירו. מבנה זה מתאים במיוחד לבינוי העיר בשלבים. [...]

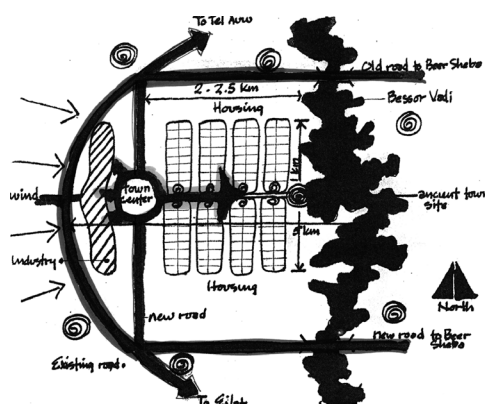

איור 7: התכנון הראשוני של ערד. א7: תוכנית ראשונית של ערד. בראש המתכננים עמד אלכס שר; ז7: מודל מיקשי של ערד (התמונות באדיבות אדריכלית אילנה אלרוד).

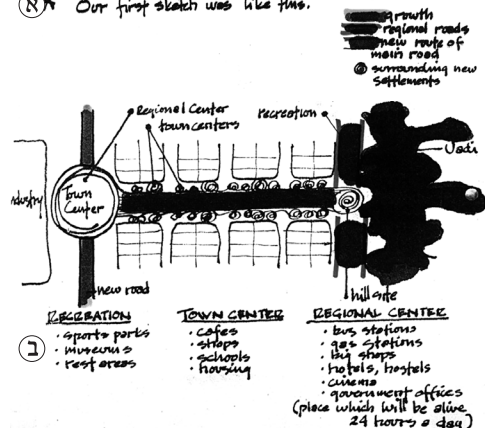
1961 תכנון עיר הבשור

עיר הבשור יוזמה על ידי המחלקה להתיישבות חקלאית של הסוכנות היהודית בשנת 1961.⁵ אגף השיכון ריכז את התכנון, והעומד בראשו – דוד טנה – הזמין את האדריכלים דב ורם כרמי, אמנון אלכסנדרוני ואברהם יסקי לתכנן תוכנית אב לעיר.⁶ מתכנני עיר הבשור, כמו מתכנני ערד, הגיעו לדגם הקווי הקומפקטי מטעמים מקומיים: מיקומה של העיר במישור ריק (מול רצועת עזה שהיתה בשלטון מצרים) נימק את הצורך בתכנון עיר סגורה ומתכנסת. הצורך בשלמות במהלך בניית העיר בשלבים נימק את הבחירה בדגם הקווי (יסקי אצל גליקסון 1964).

המתכננים התבקשו לתכנן עיר בת 50,000 תושבים.⁷ כמו בערד, גם בעיר הבשור תוכננו שש שכונות משני צידיו של המרכז העירוני. בכל שכונה תוכננו מגורים ל-8,000 נפש. 500 מ' (שהן עשר דקות הליכה מאחרון הבתים למרכז העירוני) קיבעו את ממדי העיר, והתנועה בתוכה אמורה היתה להעניק עדיפות להליכה הרגלית (יסקי אצל גליקסון 1964).

(N*) Our first sketch was like this.

באחת מן הסקיצות הראשונות תוכנן מרכז אזורי ריכוזי ואקסצנטרי לעיר בסמוך למרכז העירוני הקווי (המכיל חנויות, בתי קפה ובתי ספר). במרכז האזורי (המכונה גם מרכז עירוני, באותה סכמה ממש) מוקמו שירותים על-עירוניים כמו תחנות אוטובוסים, תחנות דלק ומשרדי ממשלה, אך גם חנויות גדולות ובתי קולנוע (איור 8).⁸ בתוכנית מאוחרת יותר נכלל המרכז העירוני בגוף דמוי המטוס של עיר הבשור. אורכו תוכנן ל-1.5 ק"מ (!) והמגורים תוכננו משני צדדיו. אזורי התעשייה של העיר היוו את "כנפי המטוס". המרכז העירוני המשיך אל מעבר למגורים והגיע לאזורי התעשייה. בתי קומות

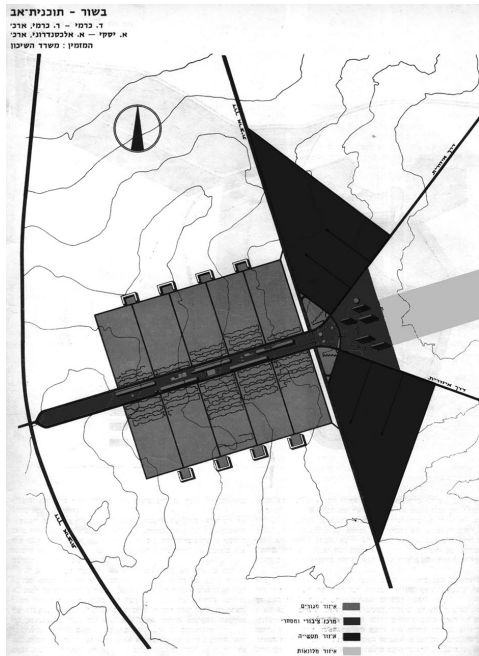
5 חבל הבשור – נתונים פיסיים כלליים, מגמות וקוים לתכנון ההתיישבות. ירושלים, אב תשכ"א, יולי 1961, משרד הפנים – המשרד הראשי, מרכזים חקלאיים (חקלאות) וערים בנגב – תסקירים – חבל הבשור והקמת עיר הבשור, תיק מס' 4, ארוז במיכל גל-2746.

6 טנה, ד' 1962. משרד הבינוי והשיכון, ממונה על תכנון כולל ומשנה למנכ"ל, הבשור, כרך ב', תיק מס' 13 (14), מכל ג-4978, קוד מסמך: 61209, הזמנה מס' 14.14012.61, תאריך: 2.62.

7 שם.

8 משרד הבינוי והשיכון, 1961-1962. ארכיון, משרד הבינוי והשיכון, ממונה על תכנון כולל ומשנה למנכ"ל – הבשור – כרך ב', תיק מס' 13 (14), ארוז במיכל ג-4978. [חוברת בכתב יד, באנגלית, בה תוכנית עיר הבשור].

איור 8: סקיצות לעיר הבשור (מקור: משרד הבינוי והשיכון, 1961-1962?)

איור 9: תוכנית דמוית מטוס לעיר הבשור (מקור: גליקסון 1964: 5)

פזורים על פני השטח אותרו בקצה המרכז העירוני (גליקסון 1964) (איור 9).

1961 תכנון כרמיאל

רבים טוענים לאבהות על עצם הרעיון להקים עיר במקום בו עומדת כיום כרמיאל: משרד הביטחון, משרד האוצר, משרד השיכון, משרד העבודה, צה"ל והקק"ל. נציגים מהגופים הללו היו מעורבים בדרך זו או אחרת ביוזמה להקים עיר חדשה בבקעת בית הכרם הגלילית, כחלק מתוכנית "יהוד הגליל" שהתגבשה בשנת 1958.

בשנת 1960 אותר השטח לכרמיאל באגף השיכון וב-1961 הוחל בתכנון העיר (סילבר 2001). חנן מרטנס, שצוטט זה מכבר, הממונה על תכנון הערים במשרד השיכון ושמואל הורביץ, סגנו, עמדו בראש המתכננים (גולני 28.6.2001, ריאיון), ואף תכננו מגורים בעצמם. כרמיאל, כמו ערד ועיר הבשור, תוכננה להכיל 50,000 נפש. גם מרכזה אמור היה להיבנות כמרכז קווי.

בתוכנית העירונית נמתח המרכז העירוני לאורך 1.7 קילומטר (!) – מרחק אדיר ביחס ליכולת לחוות אותו בהליכה רגלית וביחס לפונקציות הציבוריות והמסחריות הדרושות. רוחבו של המרכז העירוני עמד על 80–100 מ'. המגורים תוכננו להשתרע על פני 200–300 מ' משולוי הצידיים של המרכז העירוני, כך שקצותיהם האחרים יהיו את קצה העיר.

המרכז העירוני תוכנן להכיל את כל המוסדות העירוניים של העיר, ובכלל זה בתי מלון ומספר מסוים של בתי קומות ל"זוגות צעירים ולאנשים המעדיפים להתגורר בסביבה התוססת של מרכז העיר, בהוסיפם על ידי כך חיות לאווירה אורבנית בכל שעות היממה" (מרטנס 1967: 54). בתוכנית הבינוי סומנה הבנייה עד לוואדי שחצה את העיר ואת המרכז העירוני, ועל שולי הוואדי תוכנן אזור הנופש והספורט העירוני (מרטנס 1967) (איור 10).

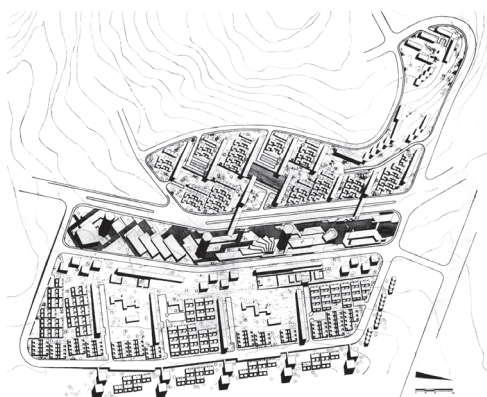
העירוניות של שנות השישים

סיפור תכנון של שלוש הערים הקוויות, ברור לכאורה: הבעיות של הערים החדשות בנות הדור הראשון, הובאו אל פתרון בשתי הערים הקוויות בנות הדור השני. הבעיה הפיסית של "שלמות בכל מצב" מצאה את פתרונה בתכנון הקווי. הבעיות האנושיות נפתרו על ידי האכלוס. כלקח מהערים החדשות הקודמות, תוכנן כי הפעם האוכלוסייה הראשונית לא תהא אוכלוסיית עולים חדשים, אלא שחלקה הגדול יתבסס על ילידי הארץ (כרמון 1998). כמו כן, תוכנן כי כלכלת הערים תושבת על תעשייה: ערד – על תעשיית המחצבים

באזור ועיר הבשור וכרמיאל – על תעשיית הטקסטיל. אולם, הדברים אינם טכניים בלבד. בתכנון החדש גולמה תפיסה חיובית כלפי העירוניות, על כל המשתמע מכך. היא בוטאה בתכנון הפיסי המפורט של הרחובות ובדומיננטיות של המרכז העירוני.

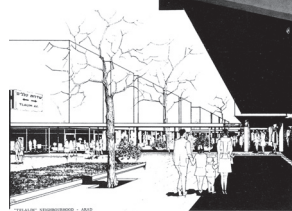
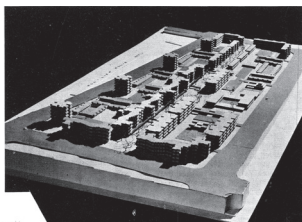
עיון בתכנון השכונתי מגלה כי בשכונות ערד תוכננו רחובות מרכזיים להולכי רגל בלבד, שניתבו את התנועה האנושית מהשכונות הישר למרכז העירוני. הרחוב השכונתי עוצב כציר הליכה מבונה, לאורכו שולבו מוסדות ציבור וחנויות זעירות (אייל ובסט 1967). מעבר תת–

קרקעי (שלא נבנה, בסופו של דבר) אמור היה לקשר את ההולכים בו למרכז העירוני, כך שלא יהיה עליהם לחצות כביש. בכדי להצל על ההולכים נבנו אכסדרות בשולי הרחוב, שהגדירו את החלל בנוסף לתפקידן האקלימי. המרכז העירוני עצמו נבנה כציר להולכי רגל שחנויות משני צידיו (איור 11).

איור 10: תוכנית בינוי לכרמיאל בתכנון מרטנס (מקור: מרטנס 1967: 58).

TELALIM RESIDENTIAL QUARTER
— ARAD

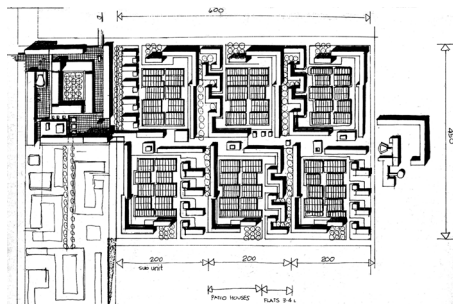
איור 11: רחוב שכונתי בערד המוביל אל המרכז העירוני: מודל, הדמיה ותוכנית התמצאות כללית בתכנון פרנקל וליבנה מצוות הנגב של משרד השיכון. מתוך: Golani, Y. and von Schwarze D. G. (eds.). 1970. *Israel Builds*. Jerusalem: Ministry of Housing, p. 4.50

רחוב שכונתי מרכזי ומבונה שאורכו 600 מ' עוצב גם בעיר הבשור. גשר תוכנן לקשר בין השביל השכונתי לבין המרכז העירוני, ומעבר תת–קרקע תוכנן לקשר בין השביל השכונתי לבין בית הספר, שמוקם בקצהו השני של הרחוב (גליקסון 1964). לאורך הרחוב מוקמו מוסדות ציבוריים מועטים ככל הניתן, כדי לא לפגוע בדומיננטיות המרכז העירוני (יסקי אצל גליקסון 1964) (איור 12).

בכרמיאל עוצב המרכז העירוני כציר הליכה בנוי משני צדדיו שהחצין חנויות גם כלפי הכבישים שסבבו אותו. באזורי המגורים של כרמיאל לא תוכננו צירים מסחריים כלל, ומלבד כמה שירותים ציבוריים הכרחיים (כבתי ספר) נשמרה במכוון מרב הדומיננטיות למרכז העירוני, בו רוכזו השימושים המסחריים (Spiegel 1966) (איור 13). התכנון התבסס אפוא על ההליכה הרגלית הקצרה והנוחה, הקושרת בצורה בהירה וישירה את אזורי המגורים למרכז העירוני.

איור 13: מעבר שכונתי בכרמיאל המוביל לעבר המרכז העירוני (מקור: מרטנס 1967: 57)

איור 12: תוכנית שכונתית לעיר הבשור (מקור: גליקסון 1964: 13)

המרכז העירוני והשוק נתפס כתכלית התכנון, שכל הדרכים מובילות אליו. לעומתו, השכונה – כאבן בניין עירונית דומיננטית, הלכה והתפוגגה בין ערד לבין כרמיאל. בערד השכונה הוגדרה היטב באמצעות הכבישים הרחבים שסבבו אותה ושהפרידו אותה מרעותה. בעיר הבשור, השכונה הוגדרה היטב מבחינה חללית כבערד, אולם מרכזה הקווי הכיל פחות שירותים, כדי לא להאפיל על המרכז העירוני. בכרמיאל – השכונה לא הוגדרה כלל. לא מרחבית ולא באמצעות השימושים.

כזכור, בערים החדשות בנות הדור הראשון, השכונות המבודדות זו מזו היו אמורות "לייצר" את הקהילתיות הנשאפת. כיוון שכל שכונה התייחסה רק לעצמה, ראו המתכננים לנגד עיניהם משוואה לפיה השכונה המבודדת תייצר קהילה מלוכדת. ליבה של השכונה עוצב כגן ציבורי פתוח ורווי ירק, בו תושבי השכונה היו אמורים להיפגש ולהכיר זה את זה. התוכניות אז הצהירו, ללא מילים, מהו האופי הרצוי של אותה קהילתיות נשאפת: קהילתיות מצומצמת של קבוצת אנשים, המגלה את המשותף בה בתוך תפאורה ירוקה וכפרית. לעומת זאת, בתחילת שנות השישים, לא דובר עוד בשכונה, אלא במרכז עירוני תוסס ומסחר. המרכז העירוני, על חנויותיו, דוכניו ומוקדי הבילוי והתרבות – הוא המקום הנכון להתפתחות החיכוך האנושי. תושבי העיר נתפסו כאינדיוידואלים, הזכאים לבחור לעצמם באופן דמוקרטי את חבריהם ואת מוסדותיהם מתוך ההיצע המגוון של העיר כולה.

מה פשר הדבר? האם העירוניות הפכה לרצויה, שנים ספורות אחרי שנכתב על הערים הרציפות הישנות בארץ והעולם, כי הן "בנויות ברציפות מונוטונית של בתים, רחובות, ושכונות דיוך, המתמשכות ללא קץ ועושות את חיי תושביהן לזרא" (שרון 1951: 8)? – מסתבר כי ההבנה שאין הלימה חד-ערכית בין השכונה הפיסית לבין היווצרות יחסי קרבה אנושיים, לא נאמרה רק באמצעות התכנון הפיסי אלא נאמרה מילולית על ידי מרטנס (1967: 53), מתכנן-העל של כרמיאל:

המחקר הסוציולוגי שניתח את מידת המגע החברתי בשטחים עירוניים, נתן עילה לפקפק בחשיבותה הממשית של יחידת השכנות כמרכיב בתהליך המיזוג החברתי, מעבר למשמעותה הארגונית... המסקנות הללו הובילו לנטישתן של יחידות השכנות האוטונומיות, ויחד עם זאת גם לביטול מרכזיהן המשיניים, מרכזי המשנה קובצו בצורת "לב" מאורך, ביוצרים כך מרכז לינארי (קווי) ('שדרה' או 'הציר האזרחי' Civic Axis כבמאמרו של קנזו טנגה Kenzo Tange). במקום פיזורם של הכוחות הכלכליים והחברתיים, נראה הריכוז אמצעי הכרחי להשגת האופי האורבני הרצוי.

בעיר, אליבא דמרטנס, הצפיפות, התסיסה האנושית והמימדים הגדולים מבטלים את הרלבנטיות של השכונות בתהליך המיזוג החברתי. יתרה מכך, פיצול העיר לשכונות מופרדות מרוקנת את החוויה העירונית מתוכן – את החוויה שיש בפגישות האקראיות, במגוון החברתי, האנושי והמבני ובחופש הבחירה הדמוקרטי של הפרט. עיר צריכה להיות גדולה מסך שכונותיה ושכונות מבודדות מבטלות את הערך המוסף של העיר. על העיר להיתפס כישות אחת לכידה ועל התכנון לבטא זאת. לכן יש למקם את מרב השימושים המרכזיים במרכז העירוני ולא במרכזים השכונתיים. הקישור החד-משמעי של אנשים למרכז העירוני נועד למשוך אותם למקום השוקק ביותר, כדי להרבות את החיכוך ביניהם ואת האינטגרציה. גם בפרסום של משרד השיכון (מדינת ישראל, משרד השיכון 1963: 8) בנוגע לכרמיאל, נכתבו דברים דומים:

אין אפוא בתכנון העיר כרמיאל מושג של מרכזי שכונות, אלא מרכזי גרביטציה פונקציונאליים הממלאים תפקידים מוגדרים בלבד... מרכזים אלו אינם מאפיינים את החלוקה של העיר לשכונות. נהפוך הוא, עיר המחולקת לפי שכונות אינה מאפשרת יצירת מרכזים כאלה, ויש בכוחם של מרכזים מעין אלה להוות גורם אינטגרטיבי חשוב וחיוני ביותר, המגבש את העיר לגוף אחד.

את הסימוכין האידאולוגים הממלכתיים סיפק שר בשנת 1962. עיון חוזר בדבריו שצוטטו לעיל, מגלה כי הנימוק הממלכתי היה צורך במיזוג גלויות: "מרכז (עירוני, ה.ש.) מבונה ומטופח היטב יהווה מוקד משיכה לאוכלוסייה החדשה והמגוונת... כאן ילמדו להכיר זה את זה וכאן יגדל ויצטבר המשותף ליוצאי הארצות השונות".⁹ כלומר: המרכז העירוני הוא המקום בו התקווה הממלכתית למיזוג גלויות אמורה לקרום עור וגידים.

ניתן לסכם כי ערך, עיר הבשור וכרמיאל בישרו את ראשיתה של העירוניות המתוכננת והממלכתית במדינת ישראל. המהפך, לכאורה, לא היה רק בעל אופי תכנוני אלא גם בעל משמעויות ערכיות.

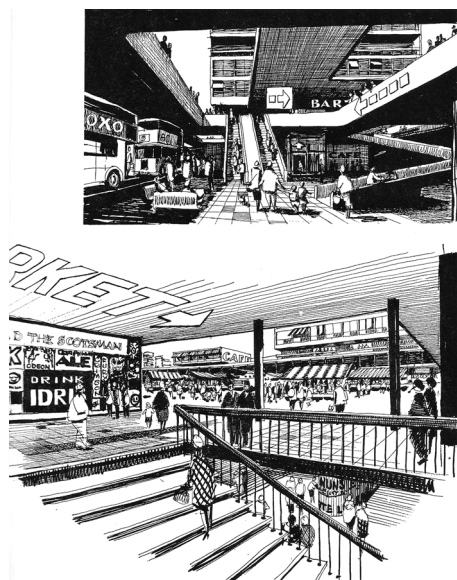
עירוניות מיובאת?

בדבריו של מרטנס, שהובאו כאן, מסתמן כיוון נוסף להבנת העירוניות. מרטנס ציין את ה"שידרה" או 'הציר האזרחי' Civic Axis כבמאמרו של קנזו טנגה" (מרטנס 1967: 53). אזכור השם של האדריכל היפני, מרמז כי היו מקורות זרים המעידים שהתכנון הקווי לא פותח בארץ אלא יובא לכאן מחו"ל.

את קידמת הבמה הבינלאומית באותן שנים תפסו תוכניות של ארבע ערים חדשות קוויות: העיר קמברנולד (Cumbernauld) בסקוטלנד (שתוכננה בשנת 1956) ל-70,000 תושבים (Gold 1997); השלוחה לטולוז – טולוז לה מירל (Toulouse-Le-Mirail) שתוכננה בשנת 1961 (Candilis et al. 1968, 1975); תכנית העיר ההמשכית לטוקיו על פני מימי המפרץ (Tange 1961); והעיר הבריטית הוק (Hook) משנת 1960. בעוד שתי הראשונות נבנו – שתי האחרונות נותרו על הנייר, אולם השפיעו יותר. בייחוד תוכנית העיר הוק. ספר שתיאר את תכנונה בשנת 1961: "The Planning of a New Town", הממחיש אותה באמצעות איורים מאירי עיניים וזכה לפרסום אדיר.

הוק, תוכננה על ידי הגוף הממשלתי Greater London Council ל-100,000 תושבים כ"עיר בתוך גן" (איור 14). בניגוד לעיר הגנים ולערים הבריטיות הקודמות, שתוארו כמשעממות וכנטולות עירוניות (Hughes 2000). גרעין העיר, שיועד ל-60,000 תושבים, תוכנן סביב מרכז עירוני קווי, תוך הקפדה על רציפות מבנית.

העיר תוכננה להתפתח בהתאם למפל צפיפויות, כך שהצפיפות הגבוהה תהא במרכז העירוני ותרד עם המרחק ממנו. רחובות פנימיים להולכי רגל תוכננו לקשר מיידית וללא חציית כבישים בין המגורים בשני צידי המרכז העירוני לבין המרכז העירוני. הקומפקטיות העירונית היתה כה משמעותית, עד שמרחקי הליכה בני 10 דקות קבעו את המרחק בין אחרון בתי המגורים לבין אחרון בתי המגורים, ומרחקי הליכה בני 5 דקות קבעו את המרחק בין אחרון בתי המגורים לבין הרחוב הניצב למרכז העירוני (איור 15). המרכז העירוני עצמו תוכנן כמבנה ענק והמשכי להולכי רגל, משופע במסחר ומנותק מהקרקע. התנועה המוטורית תוכננה להזין אותו באמצעות כביש שיעבור מתחתיו לכל אורכו (Greater London Council 1961: 16) (איור 16).

איור 16: שני איורים הממחישים את המרכז העירוני של הוק: הזנת המרכז על ידי ציר לתנועה מוטורית העובר מתחתיו והמרכז עצמו על טהרת ההליכה הרגלית (מקור: Greater London Council 1961: 59).

איור 14: תוכנית הוק: מרכז אורכי וגן בשולי העיר (מקור: Greater London Council 1961: 85).

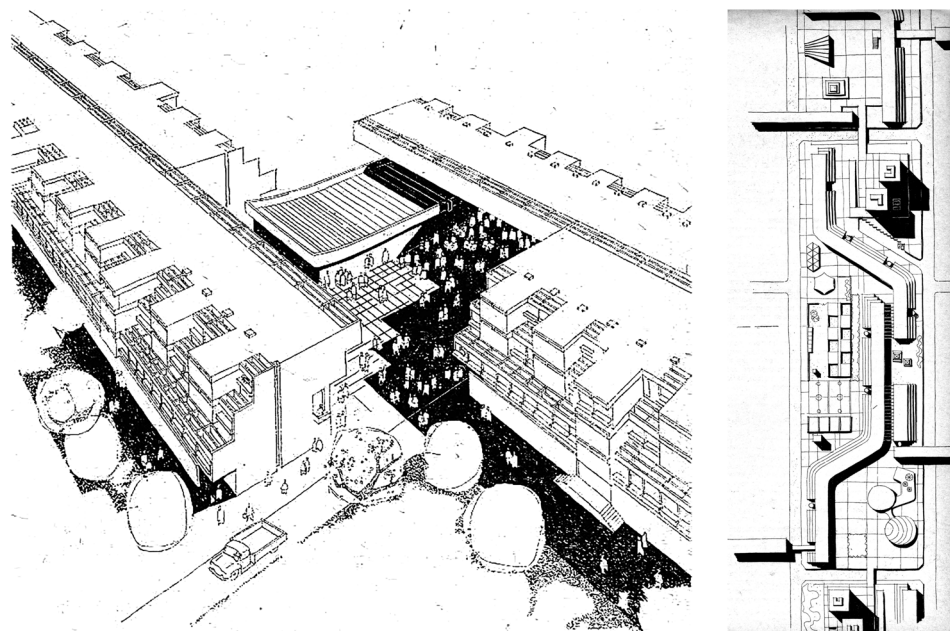

איור 15: חתך המראה את התפרסותה של הוק מאחרון הבתים בואכה המרכז העירוני, עם צפיפות הבינוי הגבוהה (מקור: Greater London Council 1961: 64).

המתכננים הישראלים הכירו את התקדימים הקויים: החל מהתוכנית (הגרנדיוזית) של טנגה למפרץ טוקיו וכלה בתוכנית קמברנולד (פייטלסון אצל גליקסון 1964; מרטנס 1967). מרטנס עצמו טס לבריטניה כדי לבקר בה והעיד ש"ראיתי את קמברנולד, שכמה חברים מכירים אותה מקרוב, והתרשמתי לטובה מן הרבעים עם הבתים בני קומה אחת ושתיים שלדעתי הם מצוינים. אני חושב שזו הדרך הנכונה למגורים" (מרטנס אצל גליקסון 1964: 8). גם אלכס שר ביקר בה לפני שהחל בתכנון ערד. ארכ' יונתן אלון כתב כי "הארגון הלינארי קיבל ביטוי רב בתוכניות תיאורטיות ומעט בפיתוח מעשי" (אלון אצל השמשוני 1972: 15) – והתייחס, מן הסתם, להוק התיאורטית. ואכן, תוכניתה של הוק היתה ידועה לכל. הספר המתאר את תוכניתה ישב אחר כבוד על שולחנות השרטוט של אדריכלים ישראלים רבים בשנות השישים (לופנפלד 31.12.1998, ריאיון).

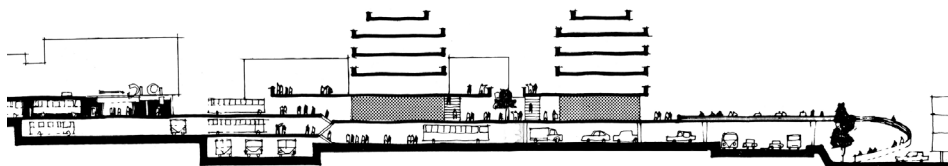
הדמיון בין הוק לבין הערים הקוויות בישראל ברור לחלוטין. כזכו, הערים הקוויות בישראל תוכננו ל-50,000 נפש – מחצית ממספר תושביה המתוכננים של הוק (אפרת 1976). 30,000 תושבים היו אמורים להתגורר בגרעין העיר של ערד – מחצית מהמספר המקביל בהוק. גרעין ערד חולק לשש יחידות משנה משני צידי של המרכז הקווי, כך שבכל יחידת משנה יתגוררו 5,000 נפש – ממש כמו בהוק. השכונות הראשונות, שבגרעין כל הערים החדשות, היו אמורות להתפתח עם חלקו של המרכז החבוק ביניהן, וכן הלאה – כמו בהוק. גם הדבקות ב-500 מ' בערד ו-600 מ' בעיר הבשור כמרחק המקסימלי בין מרכז העיר לאחרון המגורים (פייטלסון אצל גליקסון 1964) – דמה להפליא להוק. הפרדת תנועה ותוכנה הן בהוק והן בערים הקוויות הישראליות. גם בנייה צפופה נמוכה – תוכנה בכולן.

המרכז העירוני של עיר הבשור תוכנן כמבנים רב מפלסיים, ארוכים ומתפתלים על פני שטח מישורי (גליקסון 1964) (איור 17). הדמיון בינו לבין העיצוב (המגה-סטרוקטורלי) של המרכז העירוני בהוק ובטולוז

איור 17: תוכנית ומבט על מבנה המרכז העירוני של עיר הבשור (מקור: גליקסון 1964. תוכנית עמ' 12, מבט עמ' 14)

לה מירל בולט לעין. הדמיון יבלוט עוד יותר מספר שנים מאוחר יותר, בשנת 1968, עת יחל תכנונה של עיר חדשה בשם שעלבים בהזמנת משרד השיכון (דודאי 1968). חתך העיר שעלבים זהה כמעט לחתך העיר הוק (איור 18). עשרים שנה אחר כך, תוסט העיר דרומה, תיבנה לאור תכנון אחר ותכונה מודיעין. נכון לתחילת שנות השישים, ניתן לומר שהוק תוכננה בים המלח, בחבל הבשור ובגליל.

איור 18: חתך של העיר החדשה שעלבים (מקור: דודאי 1968: 56-57)

הדגם הקווי במרחק השנים

באמצעות כלי הערכה אדריכליים שפורטו קודם, נבחן הקשר בין התקדים התכנוני הבריטי לבין התכנון הישראלי. הקשר הפיסי קיים ומובהק. יחד עם זאת, אין בקשר הפיסי כדי להעיד גם על משמעות העירוניות בתכנון הישראלי. הסתמכות על תקדים תכנוני זה או אחר יכולה להעיד שמדובר בהעתקה טכנית בלבד, או לחילופין, לרמז שמאחורי ה"בחירה" בתקדים עומדים גם ערכים אידאולוגיים. ככלות הכל, ה"בחירה" בערים החדשות הבריטיות כתקדים לערים החדשות משנות החמישים בארץ, התבססה על התאמה אידאולוגית שבמרכזה שלילת העירוניות. השאלה הנשאלת כאן היא האם בחירת התקדים של הוק היתה על בסיס אידאולוגי או על בסיס תועלת בלבד? כדי לענות על כך נבדקו באותם כלים אדריכליים גם תוכניות אורבניות משנות השבעים מבית היוצר של השיכון הציבורי ותוכניותיהן והתפתחותן של ערד וכרמיאל לאורך השנים. התפתחותה של עיר הבשור לא נבדקה מהטעם הפרוזאי: מסיבות שונות היא לא הוקמה. עובדתית נראה שמשרד השיכון העדיף להשקיע את משאביו בפיתוח ערד וכרמיאל, ושדברים אלו היו ידועים כבר ב-1964. אדריכל יסקי, ממתכנני העיר, סיפר לשרון רוטברד כי עדיין לא קיבל את מכתב הביטול ממשרד השיכון (רוטברד 2007).

איור 19: שכונת נווה יעקב בצפון ירושלים כדוגמה לתכנון שכונות שנות השבעים: בתי השכונה חובקים מערכת חצרות מדושאות. מסביבה - כבישים רחבים. תכנון יעקב הרץ ושות' (מקור: חרל"פ (עורך) 1977: 193)

בחינת התכנון הממלכתי מטעם משרד השיכון בשנות השבעים, מגלה כי תוכניות ערד וכרמיאל נותרו דוגמאות בודדות. הבנייה אכן היתה לצפופה יותר, אולם הנתקים העירוניים לא רק שלא נשללו, אלא להיפך: הם תוכננו במכוון. כיוון שלא נבנו ערים חדשות בשנות השבעים, הרי שהשכונות החדשות שתוכננו ושנבנו באותו עשור הביעו את גישת התכנון. בשנות השבעים תוכננו השכונות החדשות בערים כשכונות מנותקות זו מזו וכנטולות קשר למרכז העירוני. הנתקים בוצעו על ידי כבישים רחבים מאוד לתנועה מהירה ועל ידי מפרצי חנייה גדולים שסבבו את שכונות המגורים וניתקו אותה

משאר חלקי העיר (חרל"פ 1973, 1977) (איור 19). שכונות המגורים תוכננו להכיל את צרכי תושביהן בתוכן, בניגוד לדבריו של מרטנס על אודות התכנון הרצוי של כרמיאל, בו צרכי התושבים מתמלאים במרכז העירוני.

מרטנס, ראש היחידה לתכנון ערים במשרד השיכון, שעמד מאחורי תכנון כרמיאל, ויהונתן גולני, מי שלימים יכהן כאדריכל הראשי, כתבו במחקר על "תכנון העיר מן הבחינות הפונקציונליות והאנושיות" (מרטנס וגולני 1973: 63) את דרישות התכנון משכונת המגורים בשנות השבעים. לדבריהם:

כשם שחדר המגורים ביחידת דיור מהווה את המרכז החברתי של חיי המשפחה, כך גם יש ליצור אזור מרכזי ברובע המגורים אשר ימלא את התפקיד של מקום מפגש חברתי ומוקד לפעילות התושבים... השיקול החשוב ביותר צריך להיות מיקומו במרכז הגיאוגרפי של הרובע, דבר שיעודד את השימוש בו ואשר יאלץ את התושבים לעבור דרכו בעת מילוי פעילויותיהם היומיומיות... חשוב להבטיח כי הציר כולו יהווה מקור משיכה, וזאת על ידי תכנון שורה צפופה של פעילויות וחוויות לאורכו... אם כאמור, נתייחס לרחוב המרכזי להולכי הרגל כאל 'חדר מגורים' או כאל 'עמוד שידרה' של רובע המגורים, הרי הגיוני הדבר לכונן את כל הדרכים הפנימיות שמוצאן בפתח הבתים לעבר עמוד שידרה זה...

כלומר: ההגדרה של מרכז השכונה/רובע המגורים (הניסוח משתנה, אך המשמעות זהה על פי רוב) – היתה אפוא בהירה להפליא: עליו להוות את "חדר המגורים הציבורי", כאשר הציבור הוא קהילת הדיירים של השכונה (איור 20). זאת ועוד, הבחירה ביחידות תכנוניות מופנמות, הפקיעה את השכונה מתוך העיר. החוויה העירונית – אותה תסיסה אנושית מגוונת, המתרחשת לאורך צירי התנועה המיועדים לכלל תושבי העיר – לא היתה יכולה להתקיים בעיר שבמקום רחובות חיוניים יש בה רק כבישים ראשיים, ש"יש להימנע, במידת האפשר, מלהלך בהם" (מרטנס וגולני 1973: 64).

איור 20: תכנון פרויקט בנצרת עילית על ידי ליאופולד גרסטל: השטח בין המבנים מהווה את "חדר המגורים" השכונתי (מקור: גרסטל 1977: 72)

העירוניות – שדומה היה כי התעוררה לחיים בתכנון כרמיאל (שתוכננה על ידי מרטנס עצמו!) ושבשמה בוטלו השכונות לטובת המרכז העירוני – שבה ומתה בשנות השבעים, וכך גם במרבית שכונות שנות השמונים. העיר נתפסה שוב, כמו בגל הערים הראשון של הערים החדשות בשנות החמישים, כשווה לסך שכונותיה. לא נמצא בה הכוח הנוסף, ההופך את השלם, קרי: את העיר, לגדול מסך מרכיביו, במקרה דנן – משכונותיה. לעומתה, השכונתיות החובקת התעוררה לחיים, חזקה מאי פעם.

באותן שנים (1972–1975) פורסמה וקיבלה תוקף סטטוטורי תוכנית חמישה מיליון לפיזור האוכלוסייה (שחר 1977). התוכנית דגלה בקידום הערים הגדולות הפריפריות בגבולות הקו הירוק, כדי שתהווה מוקדי גידול לסביבתן. במקביל, פעל משרד השיכון לעיבוי ירושלים באמצעות בניית

שכונות חדשות (אולניק 1973) ובנה במרכז הארץ, בניגוד לאידאל של פיזור האוכלוסייה ולתוכנית חמישה מיליון, כדי לקלוט את העלייה הרוסית. בשנים 1970–1973 בוצעה יותר מ-50% מהבנייה הציבורית באזור מישור החוף (וינשל 1977). יישובים חדשים הוקמו בסיני, ביהודה ובשומרון, בהם יישובים עירוניים כגון אופירה ופתחת רפיח בסיני (אולניק 1973); קריית ארבע בשומרון (1970) ומעלה אדומים ביהודה (1975) (הלד עיני 1986). בשנת 1977 אישרה ממשלת המערך את הקמת הערים אריאל ואלקנה בשומרון (מוסרי 1996). כלומר: היתה בנייה עירונית למכביר אולם כבשנות החמישים – ללא המרכיבים הפיסיים לאישוש החוויה העירונית, כפי שהוגדרו בתחילת המאמה.

היחס לעירוניות של ערד ושל כרמיאל בתוכניות מאוחרות – לא היה שונה. בתוכניות המקוריות, עירוניות זו באה לידי ביטוי בקוויות המרכז העירוני ובמערכת הקשרים אליו, שאמורים היו להבטיח את נוכחותו המשמעותית לכל אורך העיר. בחינת התוכניות המאוחרות והבנייה במציאות בשתי הערים הללו מגלה כי הסקמה הקווית והעירונית התמוססו עם השנים.

גרעין המתיישבים הראשוני של ערד הורכב מישראלים ותיקים, ילידי הארץ, חלקם בני קיבוצים. אותה רוח חלוצית, שהניעה את המתכננים לעבור לערד ולהקים בה את "המחנה הקדמי", היא זו שהביאה את הישראלים אל המדבר, מתוך אידאולוגיה ומתוך רצון להקים עיר חדשה. בשנות השבעים היתה ערד לאחת מהערים המושכות ביותר מבין הערים החדשות והוגדרה כ"הלוך שבכטר" הנגב. תושביה התפרנסו מבניית העיר ומעבודה בתעשייה באזור, שהתבססה על אוצרות הטבע של ים המלח (שטרן 2002).

איור 21: מודעה שפורסמה בעיתון "הארץ" ב-21.4.1963, מטעם משרד השיכון, לפיה ייתן "מגרש חנים לבונה ביתו בערד". מודעות דומות לה פרסמו לאורך זמן בכל העיתונים היומיים

אולם, כמו אוצרות הטבע, גם המשאב היקר של החלוציות היה מוגבל. ולכן, כדי למשוך תושבים חדשים לעיר המדברית, הבטיחה המדינה "בית פרטי" לבונה ביתו בערד (איור 21). כיוון שהבינוי הדליל תוכנן בירכתי העיר, הרחק מהמרכז העירוני, התפתחה ערד דרומה ומערבה, לכיוונים שהיתה אמורה להגיע אליהם רק לאחר בניית כל המרכז העירוני והשכונות הצמודות אליו. כלומר, בד-בבד עם בניית ארבע השכונות המרכזיות: יעלים, אבישור, טללים ולביאות, שתוכננו כצפופות וכקומפקטיות, נבנו גם שכונות דלילות ומרוחקות.

בתוכנית הבאה לערד הלך הדגם הקווי ונשחק. בתוכנית מתאר לערד משנת 1982, שיועדה ל-70,000 תושבים לשנת 2000 (תייר 1974) ותוכננה על ידי ארכ' יצחק פרלשטיין, הוכפל החלק המרכזי ללא המרכז העירוני, שאילו היו מוגדל היה גדול מדי לעיר חדשה (רפאלי 2005, ריאיונות). כך נמוג העיקרון הקווי של שכונות צמודות למרכז העירוני והמצויות במרחקי הליכה ממנו. סכימת העיר שונתה והיתה למעגלית, תוך שהיא כוללת את השכונות ההיקפיות והדלילות (איור 22). הגורל העירוני – לא השתנה: בעוד השכונות ההיקפיות והדלילות התפתחו, שכונה מרכזית אחת – שכונת יהושפט – לא נבנתה עד היום.

איור 22: תוכנית פרלשטיין לערד משנת 1982 (באדיבות אינג' אורי רפאלי)

איור 23: המרכז העירוני הראשוני של כרמיאל בשנת 2012 – משופץ אך ללא רוח חיים (תכנון ראשוני: ח. שרון. תכנון השיפוץ: מייזליץ כסיף אדריכלים)

בכרמיאל כבערך, רוב המתיישבים הראשונים נמנו על ילידי הארץ. תושבים רבים בעיר הועסקו בתעשייה (וילקנסקי 1988). שלא כבערך, מלבד שכונת המייסדים, מצידו המזרחי של המרכז העירוני לא נבנו השכונות כמתוכנן. השכונה המערבית, מצידו השני של המרכז העירוני נבנתה רק בתחילת שנות השמונים. שכונה נוספת נבנתה מדרום למרכז העירוני בשנות השבעים. אורכו של המרכז העירוני היה קצר מהמתוכנן ולא בכדי: הוא אכן תוכנן ללא הלימה לכוח הקנייה של תושבי העיר החדשה.

תוכנית המתאר המחייבת היחידה לכרמיאל תוכננה על ידי מרטנס בשנת 1972 והיא אינה שונה בהרבה מהתוכנית המקורית שהוא תכנן בשנת 1963. התוכנית זכתה לתוקף בשנת 1980. בפועל, התפתחה העיר לאורך הכביש הראשי, המהווה את הכניסה הראשית לכרמיאל בסמוך למרכז העירוני. הכביש המשיך מערבה ושכונות כרמיאל התפתחו משני צידי. ההתפתחות לא היתה עקבית, אולם בסופו של יום, הכביש המרכזי ממוקם במרכזה של כרמיאל. המרכז העירוני המקורי הלך ונחלש. שני הקניונים שנבנו בעיר – אחד נבנה בשנות השמונים בצמוד למרכז העירוני והשני בשנת 1990 במרוחק ממנו אך על הכביש הראשי – החלישו אותו עוד יותר. פיתוח מערכת של חנויות גדולות סביב מגרשי חנייה נדיבים באזור התעשייה של העיר – חיסל סופית את המרכז העירוני הישן (איור 23).

ניתן לסכם אם כן שדלילתן של השכונות בנות הדור הראשון, לא עמדה במבחן המציאות והיא "תוקנה", כך שהשכונות היו לצפופות יותר ויותר. אולם עד לשנות השמונים – ובמרבית השכונות שנבנו על ידי משרד הבינוי והשיכון גם בשנות השמונים – תוכננו השכונות החדשות כמנותקות זו מזו (חרל"פ 1973, 1977, 1988). כפועל יוצא: כאנטי עירוניות בעליל. דומה שהחיוב של העירוניות בתחילת שנות השישים היה יוצא דופן, חורג מההליך הלינארי, מהפך ממש. הוא פרץ בקול רם אך גווע מהר ובקול ענות חלושה.

תכנון ואידאולוגיה

שתי שאלות נשאלו בפתחו של המאמר: מהו העולם אותו חזו המתכננים, בייחוד בהתייחס ל"בריא" שלוש ערים בשנות השישים? והאם היתה בתוכניות הערים החדשות של שנות השישים קריאת כיוון תכנונית ואידאולוגית חדשה, או שמא מדובר היה רק בחריגה נקודתית מ"הסדר הטוב" של הדברים?

בחינת התכנון של ערד וכרמיאל לאורך השנים ובחינת התכנון השכונתי-עירוני של משרד השיכון בשנות השבעים (ובמרבית התוכניות של שנות השמונים) מעלה תשובה פשוטה: הערים הקוויות היו פועל יוצא של לימוד סקמה תכנונית חדשה מבית היוצר הבריטי, כפי שהיו ערי שנות החמישים לפנייה. בשני המקרים התבסס התכנון על אידאולוגיה מקומית: בשנות החמישים היתה זו אידאולוגיה אנטי עירונית, ששורשיה בתפיסת עבודת האדמה כחלוציות ה"אמיתית", ובשנות השישים היתה זו האידאולוגיה שביקשה לראות בחיכוך האנושי העירוני אמצעי ל"מיזוג גלויות". בשני המקרים לא שרדה הסקמה התכנונית יותר משנים ספורות בשל כישלון היישום בפועל ובשל הנטייה של אנשי משרד השיכון לשנות את תפיסת התכנון שלהם חדשות לבקרים כדי לענות לצרכי המציאות ו"להמציא" את הסקמה ה"נכונה". מעניין לציין כי האמונה בכוחו של האדם להמציא את אותה סקמה "נכונה" מושתתת על תפיסת העולם המודרניסטית, לפיה האדם הנאור מסוגל לתקן את העולם בכוח תבונתו. בניגוד לתפיסת העירוניות שהשתנתה חדשות לבקרים. תפיסה בסיסית זו לא השתנתה.

אולם, אם כך הם פני הדברים האם אכן זהו כל הסיפור, והאם העתקת דגמים בריטיים והטענתם בתכנים אידאולוגיים מקומיים יכולה להעניק להם תוקף ערכי? בחינת מהותה של העירוניות, כמו גם בחינת המציאות החוץ תכנונית – מרמזות על התשובה הנכונה.

מהותה של העירוניות מבטאת את ההפרטה: את המצע עליו צומחת היוזמה הפרטית וההון הפרטי, את המקום בו צומחת ההשכלה ובו מתפתחות דעות אוונגרדיות. העירוניות מבטאת את הכוחות היוצאים מתוך השטח ולא נכפים הר כגיגית על ידי המדינה. בחירת המתכננים בתכנון התומך בחוויה העירונית משמעה פיצוח בכוחם הם, שכן הכאוס של החיים העירוניים וההטרואניות הגלומה בעירוניות לא נענים לגבולות נוקשים של תכנון נוקדני מקדים. לפיכך, למרות הנימוק הממלכתי של המתכננים, לפיו יתרחש "מיזוג הגלויות" בעיר, ניתן לראות בתכנון הפרו-עירוני זרעים של חופש אישי שאינו אידאולוגי וממלכתי, אלא ביטוי לאחידה רופפת יותר של המדינה באזרחיה, בעשור השני להתהוותה.

בחינת המציאות החוץ תכנונית במדינת ישראל מלמדת על דעיכת האידאולוגיה, על עליית הפרט, על הצנת ההטרואניות החברתית ועל התברגנות (אייזנשטדט 1989; ליסק 1996; רם 2005). התהליכים שהחלו בשנות השישים, הלכו והתגברו בשנות השבעים עד למהפך השלטוני בשנת 1977, כלומר: העדפת החופש האישי בחברה הישראלית הלכה והתעצמה ברציפות. העדפה זו מקבילה לבחירת המתכננים הממלכתיים בעירוניות בשנות השישים, כך שניתן לומר כי המתכננים ביטאו את רוח התקופה. אולם בשנות השבעים – נעצרה ההלימה. בעוד החברה הישראלית צעדה לעבר ההפרטה וההצנת ההטרואניות (ודי אם להזכיר כאן את תנועת "הפנתרים השחורים" או את ההפגנות לאחר מלחמת יום הכיפורים) – פנו המתכננים אחורנית; נטשו את הבחירה בעירוניות, לטובת חזרה לשכונות מנותקות, בדומה לשנות החמישים. כיצד ניתן להסביר זאת?

כיוון שהמתכננים ביטאו את הממסד ההגמוני, ניתן להתייחס אליהם לא רק כנענים לרוח התקופה אלא גם כמבטאים את תגובת הממסד לרוח התקופה, ובמקרה דנן: תגובה מתגוננת. ההטרואניות של החברה הישראלית בשנות השבעים שגרמה למהפך השלטוני, איימה על ההגמוניה הישנה, שהמתכננים היו חלק ממנה (שדר ואור 2013; Shadar et al. 2011). נראה שהמתכננים ההגמונים ביקשו "להחזיר את הסדר" ו"לשלוט בעניינים" והביעו את עמדתם באמצעות התוכניות השכונתיות-עירוניות. השכונות המנותקות זו מזו, ההפניה

שלחן לעבר שטחים המיועדים לתושבי השכונה בלבד, ולמעשה שלילית העירוניות, ביטאו את הרצון לבטל את מגוון הדעות שהעיר מאפשרת, ובמשתמע לבטל את התסיסה שהלכה והתפשטה בחברה הישראלית.

סיכום

מחקרי משרד השיכון שחייבו את העירונית החלו באמצע שנות השבעים והגיעו לכדי אמירה בוגרת בואכה שנות התשעים (וולפסון 1976; וולפסון ופלדי 1983; פלדי ווולפסון 1978, 1989). התוכניות שהאדירו את העירונית פרצו בייחוד בשנות התשעים: בתוכנית לפריסת האוכלוסייה תמ"א 31 (לרמן 1992) המבוססת על מטרופולינים, בעקרונות התכנון של שכונות חדשות ברחבי הארץ ובעקרונות התכנון של העיר החדשה מודיעין (ספדיה 1990). כבשנים עברו, גם בשנות התשעים התבסס השינוי התכנוני על תקדים אירופאי חדש, במקרה דנן פרו-עירוני ופוסט-מודרני (Krier 1984, 1992; Jacobs and Appleyard 1987) – שעקרונותיו העדיפו את הקונטקסטואליות על אמת אוניברסלית אחת – נכונה לכול (Rowe and Koetter 1978), את החיבורים העירוניים על פני הנתקים, ואת החצנת השימושים העירוניים על פני הפנמתם. בדומה לשנים עברו, גם בשנות התשעים הזינו זרמים אידאולוגיים תת קרקעיים את השינוי והתייחסו למשקלה הפוחת של המדינה וההגמוניה ביחס לאזרחים ולמרחב (שדר 2014). מאמר זה שםסתיים ב-1977 לא מטפל בתכנים אלו.

ניתן לסכם כי שלוש הערים הקוויות של שנות השישים אכן ביטאו את החברה הישראלית ההולכת לעבר העירוניות במובנה הרחב: לעבר המגוון, ההפרטה והיזומה החופשית. ה"בחירה" הפרוזאית בתקדים הבריטי לא היתה מקרית אלא אידאולוגית, אולם לא אידאולוגיה של "מיזוג גלויות" עמדה מאחוריה אלא אידאולוגיה של קבלת ההטרונגיות החברתית הישראלית וההכרה בפיחות כוחה של המדינה לנהל את חייו של הפרט. יחד עם זאת, המתכננים, שהיו חלק מההגמוניה השלטת, נבהלו בשנות השבעים מעוצמת הכוחות החברתיים הלא-הגמוניים, וחזרו בהם. העירוניות שהיתה בתוכניות שנות השישים נעלמה, ותחתיה חזרו השכונות המבודדות, שאמורות היו ליצר בקרבן קהילות סגורות ואינטגרטיביות, כך עד לשנות התשעים.

כאמור בתחילת המאמר – יוצרים אינם כותבים על מקור ההשראה שלהם, ובדרך כלל אינם מודעים לו. על אחת כמה וכמה היוצרים אינם מודעים לאידאולוגיה מאחורי ה"בחירה" שלהם במקורות ההשראה או בתקדימים. אדריכלים, כיוצרים אחרים, מביעים את עצמם בנימוקים מילוליים פרקטיים פשוטים ובייחוד ביצירה עצמה. היצירה היא המבטאת את האידאולוגיה והתכנים החברתיים והתרבותיים הגלומים בה. מאמר זה, כמאמרים אקדמיים אחרים, מבקש לחשוף את התכנים הללו על ידי שיטות ניתוח, מבט פרספקטיבי, ובייחוד בעזרת מבט חקרני וחיצוני ליצירה ולמערכת.

מקורות

אולניק, א' 1973. פתח דבר בתוך: ע' חרל"פ (עורך), *ישראל בונה 1973*, עמ' 6, מדינת ישראל, משרד השיכון, האגף לתכנון והנדסה.

אייזנשטדט, ש"נ. 2003. *החברה הישראלית בתמורותיה*. ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית, 155–565.

אייל, א' וד' בסט. 1967. תכנון רובע יעילים ורובע אבישור בערד. *הנדסה ואדריכלות*, 25(2), 26–30.

אליאב, א"ל. 1983. *טבעות עדות*. תל-אביב: עם עובד.

אפרת, א' 1976. *ערים ועיור בישראל*. תל אביב: אחיאסף בע"מ, 144–199.

- אפרת, א' 1981. *גאוגרפיה יישובית של ישראל*. תל אביב: אחיאסף בע"מ, 57-73.
- אפרת, א' 1987. *עייירות הפיתוח בישראל – עבר או עתיד*. אחיאסף בע"מ, תל אביב.
- בן סירה, י' 1968. *קריטריונים להערכת תוכנית בניין עיר ובינוי*. תל אביב: אגודת האינג'נירים והארכיטקטים בישראל, המכון לחקר הבנייה והטכניקה, משרד השיכון.
- ברוצקוס, א' 1985. *תכנון הנגב והקמת עירות הפיתוח*. בתוך: מ. מאור (עורך), *יישוב הנגב 1900-1960*, 157-166, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- ברוצקוס, א' 1985. *ההתיישבות הכפרית וההתיישבות העירונית במדינת ישראל, מי מוצלח ממי? (הערות לספרו של א' ביינ)*. *תכנון סביבתי: רבעון המיגוד לתכנון סביבתי*, 33, 57-62.
- ברלר, א' ו' בן אליא. 1977. *שלב המראה בהתפתחות של עיר בישראל: מחקר גישוש*. רחובות: המרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית.
- גוטוין, ד' 2010. *על הסתירה בין האתוס החלוצי לאידאולוגיה הסוציאליסטית בתנועת-העבודה הישראלית: דוד בן-גוריון ויצחק בן-אהרן, 1948-1967. עיונים בתקומת ישראל*, 20, 208-248.
- גוטוין, ד' 2012. *'החלוציות הבורגנית': תרבות פופולרית והאתוס של 'מעמד הביניים המימסדי' – שירי נעמי שמר, 1956-1967. ישראל*, 20, 21-80.
- גולן, א', ומ' חושן. 1997. *המפה הכפרית בשנים 1948-1967*. בתוך: ש' רייכמן (יועץ אקדמי), *ניסויים במרחב: פרקים בגאוגרפיה יישובית של ארץ ישראל*, (יחידה 7), תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- גליקסון, א' 1959. *בעיות תכנון המגורים בערים ובשכונות חדשות*. בתוך: ח' דרין (עורך), *השיכון הציבורי*, 81-86, תל אביב: ספרי גדיש.
- גליקסון, א' (מנחה) 1964. *דיון על ערים חדשות. הנדסה ואדריכלות – עיתון אגודת האינג'נירים והארכיטקטית בישראל*, 22(3), 2-23.
- גליקסון, א' 1967. *אדם אזור עולם – על התכנון הסביבתי*. רבעון משרד השיכון מס' 3, משרד השיכון.
- גלעד, ד' וא' גולן. 2001. *המערך העירוני ופריסת האוכלוסייה*. בתוך: ב' נויברגר (אחראי אקדמי) *ישראל בעשור הראשון*, (יחידה 4) 110-115, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- גרסטל, ל' 1977. *תכנון לאדם בתנועה כגורם מפעיל במערך אורבני*. בתוך: ע' חרל"פ (עורך), *ישראל בונה 1977*, 70-72, משרד השיכון, האגף לתכנון והנדסה.
- דודאי, א' 1961. *קידום התכנון והבנייה במדינתנו. הנדסה ואדריכלות – עיתון אגודת האינג'נירים והארכיטקטית בישראל*, ה'-ר', 138, 164.
- דודאי, א' 1968. *מודיעין: הצעת תכנית לעיר חדשה*. תל אביב: המכון לתכנון ופתוח.
- הלד עיני, י' 1986. *ההתיישבות היהודית באזור יהודה ושומרון כעיבי של אזורי המטרופולין תל אביב וירושלים*. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרשות לקבלת תואר מגיסטר למדעים בתכנון ערים ואזורים, טכניון – מכון טכנולוגי לישראל.
- הרצל, ת' 1997[1902]. *אלטנלינד*. תרגום: מרים קראוס, תל אביב: בבל.

- השמשוני, צ' (יר"ר). 1972. *דגמים של מיתוח עיר*. תל אביב: אגודת האינג'נירים והארכיטקטים בישראל, המכון לחקר בנייה והטכניקה, נערך ביוזמת משרד השיכון, 1-22, 38-62.
- וולפסון, מ' 1976. *תכנון סביבת המגורים וסיפוק הצרכים האנושיים, בהדגמה - שכונות חדשות בירושלים*. ירושלים: משרד השיכון, אגף הפרוגרמות.
- וולפסון, מ' וע' פלדי. 1983. *הרחוב: חלל אורבני ומקום אנושי*. משרד הבינוי והשיכון, אגף הפרוגרמות, היחידה לתכנון ערים, צוות תחקירי מעקב.
- וילקנסקי, ר' 1988. *תוכנית מיתוח לכרמיאל המלצות לפריסה הפיזית ולפיתוח המגורים*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- וינשל, ד' 1977. על פריסת האוכלוסייה ומדיניות הסיוע למשתכנים. בתוך: ע' חרל"פ (עורך), *ישראל בונה 1977*, 346-350, מדינת ישראל, משרד השיכון, האגף לתכנון והנדסה.
- חסון, ש' 1995. השיכון הציבורי, קליטת העלייה ועיצוב המערכת המושבית. בתוך: ש' רייכמן (יועץ אקדמי), *ניסויים במרחב: פרקים בגיאוגרפיה יישובית של ארץ ישראל*, יחידה 9, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- חרל"פ, ע' (עורך). 1973. *ישראל בונה 1973*. מדינת ישראל, משרד השיכון, האגף לתכנון והנדסה, 105-108.
- חרל"פ, ע' (עורך). 1977. *ישראל בונה 1977*. משרד השיכון, האגף לתכנון והנדסה.
- חרל"פ, ע' (עורך). 1988. *ישראל בונה 1988*. משרד הבינוי והשיכון, מרכז הבנייה הישראלי.
- יפתחאל, א' 1998. בינוי אומה וחלוקת המרחב ב'אתנוקרטיה הישראלית': התיישבות, קרקעות ופערים עדתיים. *עיוני משפט*, כ"א(3), 637-663.
- יפתחאל, א' וא' צפדיה. 2001. גיוס פוליטי בערי הפיתוח: מאבק המזרחיים על 'המקום'. *פוליטיקה: כתב העת של האגודה הישראלית למדע המדינה*, 7, 79-96.
- כ"ץ, י' 1989. *היזמה הפרטית בבניין ארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה*. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- כרמון, נ' 1998. *מדיניות השיכון של ישראל: חמישים השנים הראשונות*. חיפה: המרכז לחקר העיר והאזור ע"ש פיליפ ואתר קלצניק, הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים.
- ליסק, מ' 1999. *העלייה הגדולה בשנות החמישים כשלנו של כור ההיתוך*. ירושלים: מוסד ביאליק.
- לרמן ר' (ראש צוות התכנון). 1992. *תוכנית מתאר ארצית משולבת לבנייה פיתוח ולקליטת עלייה: ת.מ.א. 37*. תל אביב: המועצה הארצית לתכנון ובנייה.
- מ"ע. 1969. *תוכנית מתאר אשדוד: עלון האיגוד לתכנון סביבתי*, 10, 13-16.
- מדינת ישראל, משרד השיכון, 1963. *כרמיאל: עיר חדשה בגליל המערבי*. משרד השיכון, המחלקה לתכנון והנדסה.
- מוסרי, א' 1996. *תכנון מרחבי אסטרטגי ואסטרטגיה לאומית בישראל*. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר דוקטור למדעים, חיפה: הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל.
- מרטנס, ח' 1967. *כרמיאל: עיר חדשה במרכז הגליל. הנדסה ואדריכלות - עיתון אגודת האינג'נירים והארכיטקטים בישראל*, 25(5), 52-66.

מרטנס, ח' ו' גולני. 1973. השפעת המבנה הפיסי של שכונת המגורים על איכותה הסביבתית. בתוך: ע' חרל"פ (עורך), *ישראל בונה 1973*, 63–68, מדינת ישראל, משרד השיכון, האגף לתכנון והנדסה.

סילבר, מ' 2001. *כרמיאל מנין?..* כפר תבור: ש. גל-און.

ספדיה, מ' 1990. *מודיעין עיר חדשה*. משה ספדיה אדריכלים בע"מ.

פורטוגלי, י' 1996. *יחסים מוכלים: חברה ומרחב בסכסוך הישראלי-פלסטיני*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

פלדי, ע' (עורך) 1967. *אשדוד תכנון – מציאות – מגמות התפתחות*. סקר חברתי כלכלי. בהשתתפות חברת אשדוד, משרד השיכון, משרד המסחר והתעשייה, משרד העבודה, המועצה המקומית אשדוד, מנהל מקרקעי ישראל, מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית, רשות הנמלים, 12–19.

פלדי, ע', מ' וולפסון, בשיתוף עם י' גולני. 1978. *בעיות יצירת ציד אורבני ברובע מגורים חדש*. ירושלים: משרד הבינוי והשיכון, אגף הפרוגרמות, היחידה לתכנון ערים, תחקירי מעקב.

פלדי, ע', מ' וולפסון, בשיתוף עם ס' אלדור. 1989. *חיפוש דרך בבינוי השכונתי*. משרד הבינוי והשיכון, אגף לתכנון ובינוי ערים, תחקירי מעקב.

צ'צ'יק, מ' 1968. *תל אביב: תכנון ובינוי ערים*.

קדר, ס' 1998. זמן של רוב, זמן של מיעוט: קרקע, לאום, ודיני התיישנות הרוכשת בישראל. *עיוני משפט*, כ"א(3), 665–746.

קלוש, ר' ו' לו יון. 2000. הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב. *תיאוריה וביקורת*, 16, 153–180.

קרק, ר' 1989. קרקע ורעיון גאולת האדמה בתרבותיות מסורתית ובארץ ישראל. *קרקע – ביטאון המכון לחקר שימושי קרקע*, 31, 22–33.

רוטברד, ש' 2007. *אברהם יסקי: אדריכלות קונקרטיית*. תל-אביב: בבל, 277–298.

רם, א' 2005. *הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל אביב, גיהאד בירושלים*. תל אביב: רסלינג, פטיש – סדרת מקור לביקורת התרבות.

שדר, ה' וצ' אור. 2013. פרופסיונליזם בישראל: בין שימור כוחה של הפרופסיה להגנת ההגמוניה. *סוציולוגיה ישראלית*, 15(1), 122–149.

שדר, ה' 2014. *אבני הבניין של השיכון הציבורי: שישה עשורים של בנייה עירונית ביוזמה ציבורית בישראל*. תל אביב: משרד הבינוי והשיכון.

שחר, ש' (עורך). 1977. *דו"ח המועצה להכנת תוכנית אב לפיתוח הנגב*. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב, משרד הפנים, מחוז הדרום, עמ' 1–7–1.

שטרן, א' (מנחה). 2002. *"החלום ושיברו" תכנית מיתוח לעיר ערד: סדנא בתכנון ופיתוח אזורי*. באר שבע: המחלקה לאגרגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

שנער, א' וד' שמה. 1979. ערד, חזון ומציאות. בתוך: א' שמואלי ו' גרדוס (עורכים), *ארץ הנגב, אדם ומדבר*, 572–587, תל אביב: משרד הביטחון.

שרון, א' 1951. *תכנון מיסי בישראל*. ירושלים: המדפיס הממשלתי.

תייר, א' 1974. *עדכון סקר רמת הפיתוח ערד*. תל אביב: משרד הפנים, המועצה המקומית ערד.

Berler, A. 1960. Integration of the New Society. In *International Seminar Conference on Housing, Summary of lectures: 4th to 31st May 1960*, 70–77, Tel Aviv.

Candilis, G., A. Josic, and S. Woods. 1968. *A Decade of Architecture and Urban Design*. Stuttgart: Karl Kamer Verlag, 184–191.

Candilis, G., A. Josic, and S. Woods. 1975. *Toulouse le Mirail: Birth of a New Town*. Stuttgart: Karl Kramer Verlag.

Celik, Z., and D. Favro. 1998. Methods of Urban History. *Journal of Architectural Education*, 41(3), 4–9.

Cohen, E. 1970. *The city in the Zionist ideology*. Jerusalem: Hebrew University, Institute of Urban and Regional Studies.

Curtis, W. J. R. 1996. *Modern Architecture Since 1900*. Phaidon Press, 241–255.

Dower, R., and A. Stungo. 1965. *Regional Planning and Housing in Israel*. London: The Anglo-Israel Association.

Eliade, M. 1954 (1949). *The Myth of the Eternal Return*. Pantheon Books, N.Y., 3–48, 147–162.

Gold, J. R. 1997. *The Experience of Modernism: Modern Architects and the Future City 1928–1953*. London, New York, Melbourne, Madras: Oxford Brooks University, 141–185.

Greater London Council. 1961. *The Planning of a New Town*. London.

Howard, E. 1965. *Garden Cities of To-morrow*. With F. J. Osborn (preface and editing, Lewis Mumford (introductory essay), Cambridge Mass: MIT Press.

Hughes, J. 2000. 1961. In L. Cambell (ed.), *Twentieth Century Architecture and its Histories*, 57–86, Society of architectural historians of Great Britain.

Jacobs, A., and D. Appleyard. 1987. Toward an Urban Design Manifesto. *Journal of the American Planning Association*, 1(53), 112–120.

Krier, L. 1992. *Leon Krier: Architecture and Urban Design 1967–1992*. R. Economakis (ed.), London: Academy Edition.

Krier, R. 1984. *Urban Space*, London: Academy Edition.

Le Corbusier 1947a [1929]. *The City of To-morrow and Its Planning*. F. Etchells (trans.), London: The Architectural Press.

Le Corbusier 1947b [1929]. *Concerning Town Planning*. C. Entwistle (trans.), London: The Architectural Press.

Lichfield, N. 1970. *Israel's New Towns: A Strategy for Their Future*. State of Israel, Ministry of Housing, pp. 1–17, 63–64.

Merlin, P. 1971. *New Towns - Regional Planning and Development*. London: Methuen & Co. Ltd., 1–59.

- Perry, A. C. 1974 [1929]. The Neighborhood Unit. In R. C. Wade (ed.), *Neighborhood and Community Planning: Comprising Three Monographs*, 21–140, New York: Arno Press.
- Rowe, C. 1985 [1959]. The Architecture of the Utopia. In *The Mathematics of the Ideal Villa and other Essays*, 205–221, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Rowe, C., and F. Koetter. 1978. *The Collage City*. Cambridge Mass: MIT Press.
- Shachar, A. S. 1971. Israel's Development Towns. *Journal of the American Institute of Planners*, 6, 362–372.
- Shadar, H., and R. Oxman. 2003. Of Village and City: Ideology in Israeli Public Planning. *Journal of Urban Design*, 8(3), 243–268.
- Shadar, H., Z. Orr, and Y. Maizel. 2011. Contested Homes: Professionalism, Hegemony and Architecture in Times of Change. *Space and Culture*, 3(14), 269–290.
- Sharon, A. 1976. *Kibbutz + Bauhaus: An Architect's Way in a New Land*. Stuttgart: Karl Kramer Verlag, Israel: Massada, 12–84, 92–93.
- Sharon, A., A. D. Brutzkus, and E. Sharon. 1973. *Planning Jerusalem – The Master Plan for the Old City and its Environment*. Jerusalem: Weidenfeld and Nicolson.
- Spiegel, E. 1966. *New Towns in Israel: Urban and Regional Planning and Development*. Translated by A. Rookwood, Stuttgart: Karl Kramer Verlag.
- Tange, K. 1961. *A Plan for Tokyo, 1960, Toward a Structural Reorganization*. Kenzo Tange Team.
- Troen, I. 1988. The Transformation of Zionist Planning Policy: From Rural Settlements to an Urban Network. *Planning Perspectives*, 3, 2–23.
- Wright, G. 1998. Urban Spaces and Cultural Settings. *Journal of Architectural Education*, 41(3), 10–14.
- Yuen, K. Y. 1967. *Small New Towns as an Ideal Communities*. Thesis for the Degree of Master of Science, Haifa: Technion – Israel Institute of Technology.

ריאיונות

- אלרוד, א' 9.7.2001. אדריכלית. ממתכנני ערד הראשונים, ריאיון בנושא התוכניות הראשונות לערד.
- גולני, י' 28.6.2001. אדריכל. עבד ביחידה לתכנון ערים משנת 1966, ניהל יחידת בינוי ערים משנת 1977, אדריכל ראשי בשנים 1979–1984. ריאיון בנושא בתי השטיח ותכנון כרמיאל.
- לופנפלד, מ' 31.12.1998. אדריכל. ריאיון בנושא תפיסות התכנון בשנות השישים ופרויקטים של משרדו: משרד לופנפלד-גמרמן.
- מלצר, ש' 21.10.11. אדריכלית. חברת צוות התכנון הראשוני לערד. ריאיון טלפוני על החברים בצוות התכנון ותכנון שכונת יעלים.
- רפאלי, א' 2005. מהנדס קונסטרוקציות. משנת 1963 – מהנדס חבל ערד, משנת 1964 מהנדס המועצה הממונה ערד, בין השנים 1964–1980 מהנדס המועצה הנבחרת ערד. ריאיון בנושא התפתחות ערד ותוכנית האב והמתאר שלה (25.4.2005, 18.4.2005).